

בחיפוש אחר הז'אנר:

הז'אנרים הסיפורתיים בראשיתה של ההשכלה העברית בגרמניה

מאת

משה פלאי

מה היו הז'אנרים הסיפורתיים של ההשכלה העברית בראשיתה בגרמניה? אם ניִדְרָשׁ לכתובתם החלוצית של היסטוריוני הסיפורת העברית החדשה, יוסף קלוזנר ופישל לחובר, נימצא למדים מהם, כי בסיפורת ההשכלה היו כמה ז'אנרים בודדים בעיקר בתחום השירה; ואילו בפרוזה, שלטו המשל והסאטירה. הם היו מודעים אומנם בחלקם לסוגות סיפורתיות כלשהן שציינו את הסיפוריות האירופיות, אך היה להם רק עניין מישני לדון בהן בהקשר עם הסיפורת העברית. אכן, אגב אורחא הזכירו את קיומם של ז'אנרים נוספים בהשכלה, אך לא מתוך עניין להצביע על מגמות סיפורתיות.

מבקרים והיסטוריוני סיפורת אלה תחמו איפוא את תחומיה של סיפורת ההשכלה בעיקר בהיבטיה הביוגראפיים והביבליוגראפיים, והם הם שעיצבו את התדמית המקובלת של ההשכלה. ואף כי העריכוה בדרך כלל באורח חיובי ואוהד, לא הציגו את סיפורת ההשכלה במלוא היקפה הסיפורתי, על סוגיה ואביזריה, באופן שיקיף את מיגוון הצורות, הסיגנונות והמינים שאיפיינו אותה. כתוצאה מכך – ומסיבות אחרות – נוצרה תדמית שלילית מעיקרה – שבוודאי אינה נכונה ואינה שלימה – של ההשכלה כסיפורת.

גישתם של ההיסטוריונים הנזכרים הייתה כה כללית עד שגם בהזכרם ז'אנר מסויים, לא היו רגישים לצינו כז'אנר ולסוגו. לדוגמה, י. קלוזנר כתב על הסאטירה האפיסטולארית: 'אגרות משלם בן אוריה האשתמועי' ליצחק אייכל, כי היא "חיקוי ידוע לימכתבים הפרסיים" [...] של מונטסקייה!¹ אך הוא לא ציין, כי היא מסוגת כז'אנר האפיסטולארי. או, למשל, בדיון על קול מחצצים לפדר, מסר קלוזנר, שזו "שיחה בעולם האמת", אך לא זיהה את הז'אנר כ'שיחות המתים'. הוא כינה את היצירה "חזיון"²

1. יוסף קלוזנר, היסטוריה של הסיפורת העברית החדשה, א' (ירושלים, 1960), עמ' 161.
2. שם, עמ' 241, 242. וכן בדיונו על דברי ריבות ליצחק סאטאנוב, הוא מזכיר כי הספר הוא "חיקוי

מונח בלתי מוגדר (מהו: מחזה, דרמה? חזות? תופעה? פנטאזיה?), שאינו מסייע בסיווג היצירה.

ואילו פ. לחובר כמעט ואינו דן בפרוזה המשכילית בתקופה זו של ההשכלה. הוא הרגיש בעיקר את הז'אנר של המשל כ"אחד מסוגי הספרות שעסקו בהם אנשי ההשכלה" וייחד פרק שלם ל"ממשלי משלים ונחכמים"³. ח. נ. שפירא היה מן היחידים בין המבקרים וההיסטוריונים בדור הקודם שדן בכמה מן הז'אנרים של הסיפורת האירופית כגון השיר הדידקטי, המשל, הסאטירה, האליגיה, האידיליה והשיר הרועני. אך עם זאת גם הוא טען, כי "הספרות העברית החדשה מטפחת [...] בראשית ימיה אך ורק שני תחומים של שירה ויצירה – אפיקה ודרמטיקה"⁴. דהיינו: אפוס וטרגדיה (עמ' 105). לדעתו, הקלסיציסמוס ששלט בסיפורת האירופית השפיע גם על הסיפורת העברית ומשום כך בא צימצום בהיקף היצירה העברית לדרמה וגם למשל. הסיפורת העברית טיפחה את האוֹדָה ואת הקינה כחלק מאותה מגמה. שפירא חילק את היצירה המישלונית לשלושה: המשל, הפיתגם והמיכתם (309), וכן, למשל הסיפורי ולמשל הפיתגמי (313). שפירא נדרש למונח העברי 'סוג' לציון 'ז'אנר'. 'תחומים' בלשונו הם היקפי היצירה הכלליים, המחולקים לפרוזה ולשירה. הבחנתו זו של שפירא בין 'סוג' ו'תחום' מקובלת על מבקרי הז'אנר המודרניים גם כיום, כפי שידון בהמשך.

הנטייה לסיווג של החומר הסיפורתי מצוייה גם בכתביו של שמעון הלקין. לפי תפיסתו, הסיפורת העברית בראשית ההשכלה מחולקת לשניים: לסיפורת שימושית-תועלתנית ולסיפורת יפה. גם הלקין סבור, כי הסיפורת היפה "רובה ככולה שירה, [ו]בחלקה גם פרוזה", ובמיסגרת הפרוזה הוא מזכיר את הז'אנרים: משל, אליגוריה, ביוגרפיה וסאטירה.⁵

את הסיפורת היפה הוא מחלק לפי "קו ספרותי פנימי" לסיפורת השירה ולסיפורת הפרוזה. השירה כוללת לפי תפיסתו שירה לירית, משל (הפיתגם-המיכתם, משל החיה והעוף, האליגוריה, לעיתים בצודה סיפורית), השיר הסיפורי-ההיסטורי והדראמה. ואילו הפרוזה מסווגת לחמישה: חוכמת-ישראל, סיפורת מדעית שימושית, סיפורת היסטורית-הגותית, סיפורת פובליציסטית, והסאטירה. הלקין מתייחס אפוא בעיקר לפרוזה של א

ליהכררי", בלא לזהות את הזיקה לפולמוס הדתי כז'אנר (שם, עמ' 171). ואכן, הז'אנר אינו מופר, כי הוא לא הוגדר כז'אנר מחודש של הפולמוס הדתי לפני פירסום מאמרי בנושא.

3. פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, א' (תל-אביב, תרפ"ח), עמ' 78.

4. ח. נ. שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה, א' (תל-אביב, תשכ"ז; מהד' צילום מן המקור, בתרצ"ט), עמ' 94. שפירא חוזר על כך בדיונו על דוד פרנקו מנדס: "שנים הם בעיקר הסוגים הספרותיים, אשר טפחו בתחומי של המרכז הגרמני – האפוס מזה והדרמה מזה". הוא מזהה את מטפתו של ה"סוג" הראשון כנפתלי הירץ ויזל, וה"סוג" השני – כדוד פרנקו מנדס, שם, עמ' 246. מיספרי העמודים בסוגריים בגוף המאמר מתייחסים למונחים מן הטקסט הנידון באותו מקום, וכן בהמשך.

5. שמעון הלקין, זרמים וצורות בספרות העברית החדשה, א' (ירושלים, תשמ"ד), עמ' 55.

במיסגרת הסיפרות היפה, ומתוך הסיפרות היפה הוא מציין רק את הסאטירה, אף כי הזכיר כאמור את הביוגרפיה כז'אנר בפרוזה. אברהם שאנן מודע ל'צורות' של הסיפרות האירופית; בדיונו על הקלאסיציזם הצרפתי, שאנן מזכיר "שפע של צורות": משלים, הגיונות דתיים, 'מאכסימות', סאטירות, קומדיות, אודות, אלגיות, שירות דיאקטיות ועוד (עמ' 38).⁶ הוא קובע, שסיפרות המאסף "יצאה לכמה שבילים, שהסתמנו בהדרגה ובהתמדה בתוהו ובוהו של צורות, תכנים, השפעות כלליות..." (עמ' 69). ובהמשך (70) הוא דן במשל כ"צורה הספרותית הקרובה ביותר לרוחם וגם לכשרונם הספרותי", ומתייחס לצורה זו כאל הצורה הסיפרותית שבה היו המשכילים בטוחים ביותר. שאנן סובר, כי זרם הסנטימנטליזם האנגלי היה ונשאר "זרם תת־קרקעי בספרות העברית" (70). בהמשך הוא גם דן בסאטירה הסיפורית (75). אך בדיונו על משא בערב לרומאנילי, לדוגמה, אינו מתייחס ליצירה בכלל כאל סיפרות מסעות, אלא כאל 'סיפור'..., ומכנה אותה "פרק אוטוביוגרפי", ומתארה כ"צירוף יחיד במינו של רשמים, חוויות, הערכות פסקניות ותיאורים לשמם".... המחבר, לדבריו, הוא "בעל יומן".... (124). שאנן מודע, איפוא, ל'צורות', אך אינו רגיש לכמה מן הז'אנרים החשובים של ההשכלה העברית....

בעשרים השנים האחרונות חלה תפנית בביקורת סיפרות ההשכלה ומחקרה שפנתה לעסוק בהיבטים הפנים־סיפרותיים של ההשכלה. אחד החוקרים הבכירים של ההשכלה בדורנו, שמואל ורסס, שחקר וניתח ז'אנרים בהשכלה ותרם רבות למודעות התופעה הז'אנרית בסיפרות זו, קבע, כי סיפרות ההשכלה "משופעת בסוגים ובני־סוגים, בתחום השירה, הסיפורת והמחזה". הוא גם ציין את ה"תערובת [ה]סגנונית של ספרות המשלים במגוון דורותיה [צורותיה]"⁷. ואכן, בתחום הסאטירה בהשכלה נעשתה עבודה חלוצית על־ידי יהודה פרידלנדר אשר הדפיס מחדש חיבורים סאטיריים משכיליים בליוויית מבואות והסברים, וכן נעשתה עבודת־חשתית חשובה בחקר שירת ההשכלה.⁸ אך גם בשלב 'מתקדם' זה של ביקורת ההשכלה, עדיין מוצאים אנו לעיתים היגדים המתעלמים

6. אברהם שאנן, הספרות העברית החדשה לזרמיה, א' (תל־אביב, 1962), עמ' 69, 70, 75, 83, 124.

7. במאמרו "אורחות ושבילים בחקר ספרות ההשכלה", מחקרי ירושלים בספרות עברית, י"ג (תשנ"ב),

עמ' 12.

8. יהודה פרידלנדר, פרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה הי"ח בגרמניה (תל־אביב, תש"ם); במסמרי הסאטירה [:] פרקים בסאטירה העברית במאה הי"ט (ישראל, תשמ"ד); במסמרי הסאטירה [:] פרקים בסאטירה העברית במאה הי"ט, ג' (ישראל, תשנ"ד). בחלק השירה, ראה עוזי שביט, שירה ואידיאולוגיה (תל־אביב, 1987), וסיפרו החדש, בעלות השחר ["] שירת ההשכלה: מפגש עם המודרניות (תל־אביב, 1996), וחיבורו של נח רונבלום, האיפוס המקראי מעידן ההשכלה והפרשנות (ירושלים, תשמ"ג), בין השאר.

ממיגון הז'אנרים בפרוזה של סיפרות ההשכלה, ומגבילים אותה לשני ז'אנרים: לסאטירה לסוגיה השונים ולמשל הסיפורי הקצר.⁹

איידיעת הז'אנרים נובעת מן העובדה שעדיין אין לנו חיבור מקיף ושלם שִׁמְפָה ויגדיר את הז'אנרים של סיפרות ההשכלה, וינתח את מהותם והתפתחותם. וכבר לפני שנים עמד הולץ על תופעה זו.¹⁰ משום כך מוגבלת ההערכה הסיפרותית של סיפרות ההשכלה, והתפיסה ההיסטורית של התפתחות הז'אנרים הסיפרותיים המאוחרים, כגון: הרומאן העברי והסיפור הקצר, אינה שלִימה והיא לוקה בחסר.

בדיקת הז'אנרים הסיפרותיים המוקדמים של ההשכלה העברית תקדם את תפיסתנו ותובנתנו בדבר מורכבותה של סיפרות ההשכלה כבר בשנותיה הראשונות. ידיעת הסוגות המוקדמות תאפשר לנו לתפוס את המגמות הסיפרותיות והלשוניות של מיפעל ההשכלה ולהעריך את מאמציו בכיוון הרחבת היריעה הסיפרותית ופיתוח ז'אנרים חדשים, ואת הישגיו במימושם.

צורך זה הדרוך את פעילותי המחקרית והביקורתית במשך 25 השנים האחרונות בתחום הז'אנרים הסיפרותיים של הפרוזה בהשכלה העברית. מאמץ זה מתקרב עתה לסיומו עם הכנת כתבי־יד של חיבור מחקרי־ביקורתי שיקיף, ירחיב ויעדכן את פרי עבודתי בשנים אלו, ויהווה סיכום חלקי מן הסוגות הסיפרותיות של פרוזה ההשכלה העברית בראשיתה והערכתן. דיון מלא בכל סוגה וסוגה, מרכיביה, תכונותיה ודרכיה הסיפרותיים יבואו במלואם בחיבורי זה.

אעיר בשולי הדברים, כי בעיוני בנושא זה של הז'אנרים הסיפרותיים נעזרתי גם בעבודתי בפרייקט 'אינדקס המאסף', האינדקס הממוחשב והמוער של כל כרכי המאסף (1783-1797, 1809-1811), המתקרב אף הוא לקראת גמר מלאכתו. סיווג הנושאים והעניינים באינדקס לצורך רישום וקיטלוג המאמרים, הכותרים והעיולים סייע בליבון הסוגיות ובגיבוש תפיסת הז'אנרים של ההשכלה העברית בראשיתה ואף סיפק חומר מקורי ודוגמות לרוב.

כבר בשלב זה אפשר לקבוע, כי בניגוד להתרשמותנו הכללית מן הביקורת ההיסטוריות הנוכדות, תקופת ההשכלה בראשיתה התייחדה בחיפוש נמשך ובלתי־נלאה אחר ז'אנרים סיפרותיים חדשים ואמצעי הבעה מודרניים, והצטיינה בעושר ז'אנרי סיפרותי מרשים למדאי.

9. שביט, שידה ואידיאולוגיה, עמ' 41.

10. אברהם הולץ הזכיר היעדר חומר סיפרותי מתאים במאמרו "Prolegomenon to a Literary History of Modern Hebrew Literature," *Literature East and West*, XI (No. 3, 1967), עמ' 268. וראה גם מאמרו של שמואל ורסס המסכם את הנעשה בתחום מחקר ההשכלה, "על מחקר ספרות ההשכלה בימינו", *מגמות וצורות בספרות ההשכלה (ירושלים, תש"ן)*, עמ' 356-408. וכן עידכון סיכומו לאחרונה, "מחקרים חדשים וגם ישנים בספרות ההשכלה ותקופתה", *מדעי היהדות*, 36 (תשנ"ו), עמ' 72-43.

הדיון בז'אנר בכללו בביקורת הסיפרות הכללית קיבל תנופה בעשורים האחרונים עם פיתוח תיאוריות של הז'אנרים הסיפורתיים וייסוד אסכולות וכתיביות שהתמחו בנושא זה. הצורך למקד את דיונינו פה בהשכלה גופא לא יאפשר לנו לדון בהיבטיו של הז'אנר מבחינה תיאורטית, היסטורית וביקורתית, ואך ארמוז פה על כמה נקודות כלליות, תוך קישור לעידן ההשכלה.

לגבי תפיסת מהותו של הז'אנר, טען החוקר פאולר (Fowler) בסיפרו *Kinds of Literature*, כי התפיסה שתחומי הז'אנר היו והינם יציבים וקבועים היא שגויה. העיון הדאכרוני מוכיח, שהז'אנר אינו מושג קבוע המגדיר תכונות קבועות, אלא הוא משתנה. לא זו בלבד, אלא שיש להבחין בין תפיסת הז'אנר בזמן פירסום היצירה ותפיסתה בזמן כתיבת הביקורת המסוגת (51).

פאולר הבחין בתופעה שכחה בביקורת הז'אנר המאופיינת בשימוש בלתי אחיד במונחים השונים לציון המושג 'ז'אנר'. כדי למנוע בלבול הנובע מכך, ניסה פאולר לקבוע מונחים מוגדרים לקטיגוריות סיפרותיות. בעיות אלה של המינוח הז'אנרי הרווחות בביקורת בלשון האנגלית חריפות עוד יותר בשימוש העברי, שבו הבדלי המינוח בין 'ז'אנר', 'סוג', 'מין', וכדומה – לא נקבעו ברורות ועדיין לא השתדרשו בביקורת. פאולר הציע להבחין בז'אנר ההיסטורי – שפונה גם 'הז'אנר הקבוע' (מינוח שפאולר סבור כי הוא מוטעה (56)) – ושאליו התייחס פאולר לא כז'אנר אלא כאל 'kind', בעברית: סוג או מין. לסוג מעין זה יש מאפיינים סיפרותיים, והוא מונה 15 מהם, כגון: מיבנה חיצוני, מיבנה מָטרי, גודל והיקף, נושא, ערכים, אווירה, נסיבות, יחס, אופי וסיגנון. בימי הביניים וברניסאנס חזרו וכינו את הז'אנרים ההיסטוריים בכינויים הקדום (57), וכך שהם נראים לכאורה כז'אנרים קבועים בהיסטוריה של הסיפרות.

הצעה נוספת של פאולר הייתה להבחין בין הז'אנר ההיסטורי לבין 'mode' – סיגנון או מודוס, בשימוש 'העברי' – שהוא קשור אומנם לז'אנר אך אינו אלא תיאור ז'אנרי-סיגנוני אחד 'המתלבש' על ז'אנר אחר. הז'אנר המוגדר כ-kind ניתן להתפנות בשמות עצם כגון 'אפיקה', 'אפיקה', ואילו המינוח המודאלי נוטה להשתמש בשם-תואר, כגון: קומי, סאטירי, וכך הסאטירה, למשל, הינה mode בכך שהיא 'מתלבשת' על ז'אנרים אחרים; באופן זה יש, לדוגמה, סיפרות מסעות דימיניונית סאטירית כמסעות גוליבר. עם זאת, הסאטירה הקדומה הייתה ז'אנר היסטורי המסווג כ-kind. כמרכן הציע פאולר קטיגוריות נוספות, כגון חלוקת הז'אנר ההיסטורי לתת-ז'אנרים ודפוסים (types) נוספים, המהווים קבוצות-סיווג מדומות אם מבחינה מיבנית-צורנית או כאסכולות סיפרותיות, והוא דחה אותם על-אתר עם איזכורם (126-127).

הדיון התיאורטי על הז'אנר מעניין אותנו במיוחד באותו ענף העוסק בתפיסת הז'אנרים של הסיפרות האירופית במאה הי"ח. אחד החוקרים שדן בנושא זה, ראלף כהן, דחה את מסקנותיהם של המבקרים ורן (Warren), סאטרלאנד (Sutherland),

וּנְלֶק (Wellek), שסברו, כי בסיפרות האנגלית במאה הי"ח התקיימו הז'אנרים כיחידות מובהקות בעלות כללים משלהן. כהן טען, כי הם טועים בסברתם, שהייתה תמימות־דעים במאה הי"ח באשר להבדלים בין המינים הסיפרותיים (kinds), ושהיו כללים מיוחדים לכל מין.¹²

ואכן, במאה הי"ח הכירו ברפפותן של האחידות והקביעות של הז'אנר. המבקר האנגלי בן המאה הי"ח הלורד קיימס (Kames) ציין בסיפרו יסודות הביקורת (1762), כי צורות סיפרותיות בלולות ומעורבות אלו באלו בלא שאפשר להבחין ביניהן...¹³ לדעתו של כהן, סוגי השירה היו מוגדרים לפי הירארכייה, והיו קשורים זה בזה בזיקות גומלין, וכך ניתן למצוא צורה (form) נמוכה – לפי תפיסה זו – כגון האפיגרם, כלולה בתוך צורה גבוהה יותר, כסאטירה (35).

תפיסת הסוגות כהירארכייה בעיקרה הוצעה על-ידי ג'ון דריידן במאמרו על הסאטירה משנת 1693. הוא החשיב את האפיקה לשיא היצירה ואילו את האפיגרם לדרגה הנמוכה ביותר.¹⁴ ג'וזף טרפ (Joseph Trapp), שהיה פרופיסור לשירה באוקספורד, הביע דעה דומה באמצע המאה הי"ח בסיפרו *Lectures on Poetry*.¹⁵ תפיסת קישריה-גומלין (interrelation) שבין הצורות (forms) נתקבלה בירושה מן הריניסאנס,¹⁶ אך באמצע המאה הי"ז השתנתה המערכת ההירארכית (39). חלק מן השינוי במערכת ההירארכית הסיפרותית חל עם הסטת ההדגש על ההיבט הדידאקטי של היצירה הסיפרותית. וכך התחילו להעריך יותר את הסאטירה, הכתיבה האפיסטולארית, המשל, והאפיגרם, המצטיינים ביסודות דידיאקטיים מובהקים. הנטייה הדידיאקטית מוסברת בהתפתחויות המרעיות, ובמגמות הדתיות והפוליטיות במאה הי"ז (41)

יקשה לענות בהחלטיות באיזו מידה משתקפת התפיסה ההירארכית של הסוגות הסיפרותיות גם בסיפרות ההשכלה העברית בגרמניה בראשיתה (ואני משתמש במונחים

12. Ralph Cohen, "On the Interrelations of Eighteenth-Century Literary Forms," *New Approaches to Eighteenth-Century Literature*, ed., Phillip Harth (New York, 1974), pp. 33-78. ראה בעיקר עמ' 33-34, 35.

13. "Literary compositions run into each other, precisely like colours: in their strong tints they are easily distinguished; but are susceptible of so much variety, and take on so many different forms, that we never can say where one species ends and another begins."

Henry Home, Lord Kames, *Elements of Criticism*, III (Edinburgh, 1762), p. 219.

14. John Dryden, "A Discourse Concerning the Original and Progress of Satire," *Essays* (Oxford, 1926), p. 27.

15. Joseph Trapp, *Lecture on Poetry (1742)* (Hildesheim, 1969), facsimile edition, p. 153.

16. במאמרו של כהן, עמ' 37.

'סוגות' ו'ז'אנרים' כמלים נרדפות, במובנם הכללי). אפשר להבחין בניסיונותיהם של המשכילים לקבוע את מאפייני הז'אנרים בסיפורת הקלאסית – בתנ"ך – ועל-פי תיחום זה – לקבוע את הסיווגים הז'אנריים בסיפורת בת-זמנם. וכפי שהזכרנו לעיל, בדרך זו נהגו בסיפוריות האירופיות של ימי-הביניים והריניסאנס אשר חזרו אל מינוחי הסיווגים הקלאסיים.¹⁷ בדרך כלל, דומה הסיווג הז'אנרי העברי לזה שהיה קיים בסיפוריות האירופיות.

ניסיונותיהם של הסופרים הראשונים בהשכלה העברית בגרמניה לקבוע את הפואטיקה של סיפורתם בתחומי השירה, המשל, הביוגרפיה, ולדון באסתטיקה בכלל, נגעו לעיתים גם בשאלת הסוגה הסיפורית. וכך יש בידינו אפשרות להסיק מדיבריהם מסקנות כלשהן כיצד תפסו את נושא הסוגה הסיפורית. משכילים כנפתלי הירץ ויזל, יצחק סאטאנוב ויואל ברי"ל דנו בהקדמות לסיפריהם השונים בפואטיקה של השיר, וכאמור, בדרך כלל, בהתייחסות לשירה התנכית ובכך עסקתי במאמר אחד.¹⁸ דרכי השירה המיקראית נידונו כידוע גם על-ידי משה מנדלסון בסיפרו אור לנתיבה.¹⁹

דיון בז'אנר הפופולארי של המשל נמצא בכתביו של יואל ברי"ל – מסופרי ההשכלה המובהקים ומעורכי המאסף, שכתב משלים לרוב. ברי"ל פירסם מאמר-מבוא לסידרת המשלים שעתידיים להתפרסם בירחון במיסגרת המדור 'משלי מוסר', ובו הערכתו על אופיו ותכונותיו של המשל המשכילי. במיסגרת הדיון בז'אנר זה עוסק ברי"ל בתכונה מרכזית של המשל והיא כוח השפעתו של המשל כיצירה סיפורית הפועלת על נפש האדם ועל נפש הקורא. ההדגש על היבט ההשפעה קשור להגדרת השירה בכללה, שאף בה ביקשו התיאורטיקנים למצוא את יסוד ההשפעה.²⁰ כן דן ברי"ל בהיבט חשוב אחר של הז'אנר – בתועלת המשל "בדרכי המוסר והישרת מדות הנפש" (עמ' פ"ט). השימוש במשל נועד איפוא לתיקון האדם – מטרה שעמדה לנגד עיניה של סיפורת ההשכלה. ברי"ל מסביר, כי ייחודו של המשל כז'אנר נובע מתכונתו לאחד את ההפשטה וההכללה השיכליות עם הניסיון הפרטי, הריגשי והחושי של היחיד לכלל מוסר-השכל המתקבל בנקל על-ידי השומע. התוצאה היא סיפור פרטי שיש בו הכללה. שילוב זה קרוב לשומע

17. ראה פאולר, *Kinds of Literature*, עמ' 57. פאולר מציין את הויקה שבין עיון בפואטיקה של התנ"ך ובז'אנרים שבו להתפתחות הז'אנרים בימי-הביניים (עמ' 191-192). ראלף כהן מראה כי עיון בצורות הסיפוריות של התנ"ך (של רוברט Lowth) שימש דגם לעירוב צורות בסיפורת הזמן (במאמרו "Interrelations of Literary Forms", עמ' 47).

18. ראה נפתלי הירץ ויזל, "פתיחת המשורר", שירי תפארת (פראג, תקס"ט); יצחק סאטאנוב, "מלאכת השיר", ספר חיון (ברלין, 1775). בנושא הפואטיקה של השיר, שאני עוסק בו בעקיפין בהקשר עם דיוני במליצה המשכלית, עסקו יהודה פרידלנדר ועוזי שביט. ראה מאמרי "תפיסת המליצה בראשית ספרות ההשכלה העברית", לשון ועברית, 8 (יוני, 1991), עמ' 31-48; יהודה פרידלנדר, "תפיסת מהותה של השירה בראשית ספרות ההשכלה העברית", בקורת ופרשנות, 1 (תש"ל), עמ' 55-60; עוזי שביט, שירה ואידיאולוגיה. 19. משה בן רבי מנחם מענדל סופר [מנדלסון], אור לנתיבה (ברלין, תקמ"ג).

20. ראה לדוגמה את דיברי ויזל בנושא זה, דברי שלום ואמת, א' (ברלין, תקמ"ב), עמ' 29. וכן מאמרי על המליצה "תפיסת המליצה בראשית ספרות ההשכלה העברית", לשון ועברית, 8 (יוני, 1991), עמ' 39.

ונוגע בו עצמו מ ב ל י שיהיה בו כדי ל א י י ם עליו ועל אישיותו, מה שיכול היה לגרום לדחיית לימוד הלקח של המשל. אך המשל הוא מכשיר-השפעה קביל. השימוש בבעלי חיים מרחיק עוד יותר את השומע מן המאורע, ומציוון שאינו נוגע בדבר, הריהו נוטה יותר לקבל את המסר הגלום במשל.²¹

היבט חשוב של תפיסת הז'אנר של המשל קשור בניסיונות להגדירו. ברי"ל כתב הקדמה ארוכה ומפורטת (אחת מתוך שלוש הקדמות) על ספר תהילים עם תרגום אשכנזי של מגדלסון, שנדפס בשם זמירות ישראל, ובה דן בפואטיקה של השירה התנכית. הוא עמד על הצד האסתטי של המשל והרחיב את הדיבור על התיאוריה של המשל, מנה את סוגיו השונים והגדירם. הקדמה זו לספר תהילים נועדה לשרטט את דרכי הריטוריקה התנכית ואת השפעתה. מתוך הגדרת דרכי ההשאלה הלשונית-הפיוטית ומשמעות המושגים 'המשל והדמיון' – דהיינו 'מיטאפורה ודימוי' – והשוואה ביניהם עובר ברי"ל להגדרת 'המשל'. בהגדרת 'המשל' דן ברי"ל בתופעות המשל הריטורי במיקרא, והוא מחלקו ל'משל סתמי', 'משל כללי', 'משל מבואר' – שהם שלושה סוגי מיכתמים – ו'משל חידה' שהוא פאראבל או אליגוריה. ציוין שברי"ל כולל את משל יותם במיסגרת משל זה. בהערה ל'משל חידה' (ה'פאראבל' – המשל התנכי) מעיר ברי"ל על תופעת המשל הקרוי בלשונות העמים 'פאבל' והוא מגדירו "שיהיה הנמשל מאמר מוסר כללי, והמשל ייעשה פרטי מחלט שאינו במציאות כי אם בכח הדמיון, אשר על כן נקראהו בשם משל מורכב כי הוא מורכב כמעט מכל ארבע המיני שזכרנו. אכן לא נמצא המין הזה בספרי הקודש".²² ובכן, ברי"ל מודע לצורות השונות של המשל, והוא מטעים את ההבדל בין המשל התנכי בסיפרי הקודש הנקרא "פאראבל" לבין המשל האֵיזופי הנקרא בלשונות העמים "פאבל" (Fabel).²³ המונח 'משל מורכב' מובא כנראה על-פי חלוקתו של לסינג בחיבורו על המשל, אך לארדווקה כהגדרתו המדוייקת.²⁴ עם זאת ברי"ל מצטט גם את הרדר בסיפרו על השירה המיקראית בעניין המשל התנכי (ו' עב).

דרכי החדירה של תפיסת הז'אנר מן הסיפרויות האירופיות לסיפרות העברית מעניינות

21. י...ל, "משלי מוסר. פתיחה", המאסף, א' (תקמ"ד), עמ' פ"ט: "כי הפעלת אלו המשלים בלב השומע היא פעולת דבר פרטי, מבלי שיהיה הפרטי הזה נוגע בגוף השומע עצמו שימנעהו מלקבלו..." וכן בחרו המושלים להחיות במשליהם כל הגשמים הנמצאים, כצומח ודומם, ולתת גם בהם, גם בבהמות חיות ועופות, שכל ותבונה לחשוב מחשבות ולדבר רבר, לפי שמקריהם ותולדותיהם הם דחוקים עוד ביותר ממקרי גופי השומעים".

22. יואל ברי"ל, "הקדמה ראשונה מענין השירי בכלל, ומליצת ספרי קודש בפרט", ספר זמירות ישראל (ברלין, תקנ"א), עמ' ו"ז. 'משל סתמי' הוא אפיגראם, מיכתם. 'משל כללי' הוא מיכתם מוסרי, 'משל מבואר' הוא מיכתם סימלי ו'משל חידה' הוא פאראבל או אליגוריה.

23. י...ל, "משלי מוסר. פתיחה", המאסף, א' (תקמ"ד), פ"ח"פ"ט.

24. "Von der Einteilung der Fabeln," *Lessings Werke*, V (Berlin, 1988), s. 204. לפי לסינג, 'משל מורכב' הוא משל שיש בו יסוד אליגורי, ואילו לפי ברי"ל הוא משל המורכב מכמה יסודות שהאליגורי הוא אחד מהם.

במיוחד. הניסיון לבדוק את מקורות ההשפעה על תיאוריית הז'אנר של המשל בתפיסתו של ברי"ל יביא אותנו למסקנה, כי הם נראים אקלקטיים. לדוגמה: במאמרו הנוכח בהמאסף משנת תקמ"ד על הפואטיקה של המשל והשפעת המשל על נפש הקורא, הולך ברי"ל כנראה בעיקבות הסופר הגרמני כריסטיאן גלרט.²⁵ אך בסיווג המשל בהקדמתו לזמירות ישראל, בתקנ"א, נראה כאילו הוא מושפע יותר מאפרים לסינג, שעמדתו המחודשת בשאלת הז'אנר של המשל דחקה את התיאוריה שבה צידד גלרט.²⁶ התפיסה שמטרתה הסיפורית המוצהרת של הסיפורת היפה לשמש מכשיר להורות ולחנך, ובעיקר להקנות לקורא העברי דרכי מוסר ולשפר את גימוסיו, הייתה מקובלת בסיפורת ההשכלה, ונחשבה כאחד מיסודות הפואטיקה הסיפורית. וכך, לאחר פירסום מאמר המבוא של ברי"ל, ניגשו עורכי המאסף להציע את המשל כאחד הכלים הסיפורתיים החינוכיים להגשים את האידאולוגיה של ההשכלה העברית.

עיקר ענייננו מתרכז בז'אנרים בפרוזה של סיפורת ההשכלה. יש ליתן את הדעת תחילה למקומו של הז'אנר של הביוגראפיה. ההשכלה העברית בראשיתה הקדישה תשומת-לב מרובה יחסית – כהשכלה האירופית – לז'אנר הסיפורתי של הביוגראפיה. בפרוספקט נחל הבשור, שבישר את הופעתו של כתב-העת, הודיעו עורכי המאסף, וביניהם יצחק אייכל, שכנראה גם כתב אותו, כי בדעתם להקדיש מקום נכבד בירחון החדש לביוגראפיות. הללו יתפרסמו במדור מיוחד בשם 'תולדות גדולי ישראל', שיהווה את אחד מחמשת המדורים המרכזיים בירחון.²⁷ הריליואנטיות של המדור וחשיבותו תתברר לא רק מהמקום שיועד לו בכתב-העת, אלא גם מתוך תרגום כותרת המדור לעבריידייטש שהובא בסוגריים: "ביאגראפיהע דער גראסן אונזרד נאטציאן)", כלומר: 'תולדות גדולי אומתנו' (ב').²⁸ תרגום זה מטיב להסביר את תפיסת הז'אנר ומקומה

Christian F. Gellert, *Schriften zur Theorie und Geschichte der Fabel* (Tubingen, 1966), s. 37. ואילו הרעיון שהאדם נוטה יותר לקבל את הלקח המובא בחיות, ולא בבני-אדם, נמצא בכתיבתו של Antoine Furetière, מחסירי לא-פונטיין. ראה, Thomas Noel, *Theories of the Fable in the Eighteenth Century* (New York, 1975), p. 17.

26. ובכן, אין לומר, כטענת לחובר ובעיקבותיו שפירא, שרק לסינג השפיע על ברי"ל, כי ניכרת גם השפעתו המוקדמת של גלרט, כטענתו של טורי. ראה: לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, א, עמ' 79; שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה, עמ' 313; גדעון טורי, "שימוש מושכל במשל משכילי (ביאגראפיה) פירכטגוט גלרט בספרות העברית", נקודות מפנה בספרות העברית וזיקתן למגזרים עמ' ספרויות אחרות (תל-אביב, 1992), עמ' 86-75.

27. נחל הבשור, עמ' ב"ג. ציון מיספרי העמודים של המובאות בדינונו פה מנחל הבשור יובא בסוגריים בגוף הטקסט.

28. המונח מופיע בעברית במאמר על הביוגראפיה כ"תולדות גדולי עמנו" (המאסף, א' (תקמ"ד), עמ' ל). בכפרי העתים ניתנה כותרת שונה למדור הביוגראפיה שהועתק מן המאסף, בעבריידייטש, כגון "ביאגראפיהען גראסער איראעליטען", בכודי העתים, א' (תקפ"א), עמ' 14, ביוגראפיה על אברנאל.

של הביוגרפיה בתחיית התרבות היהודית הקורמת עור וגידים בתוכניות המשכילים העבריים הראשונים בגרמניה. ולאור תפיסה זו של הז'אנר הביוגראפי, המוקדש לגדולי אומתנו – גדולי העם היהודי, שההשכלה העברית חזתה את שיקומו – ניתן גם להסביר את בחירת נושאי הביוגראפיות – דהיינו: דמויות המשרתות את מטרות ההשכלה העברית. ייחוד המדור הביוגראפי לגדולי האומה 'שלנו' מציין בחירת סוג מיוחד של אישים שראוי לכתוב עליהם. העורכים מוסרים מי הם: "רבנים וגאוני ארץ" – אישים בתחום התורני-ההלכני; "גדולים ומפורסמים בחכמה" – אנשי-מופת וגדולי ההשכלה העברית – שהוא האלמנט החדש של מנהיגות אינטלקטואלית ותרבותית, הצצה ועולה ומתמודדת על זכות ההנהגה עם המנהיגות הרבנית המסורתית. בדרגת חשיבות שלישית יימצאו "סוחרים נכבדים ועשירי עם" – המעמד העולה של הסוחרים בקהילה היהודית.²⁹ הסבר זה מכיר קבל עם ועדה בחשיבות תרומתם הכספית לאחזקת מוסדות הקהילה. ושמא הוא בא לרמוז על מיפעליהם התרבותיים של המשכילים עצמם, כאיכל ועורכי המאסף, אשר נתמכו על-ידי מְצַנְטִים בעלי-השפעה, כבני מישפחת איציג ופרידלנדר.³⁰ ההסבר השני להצדיק בחירת סוחרים מתייחס לשתדלנות וליכולת ההשפעה של הסוחרים על השררה בשמשם מליצי יושר על עמם בעת צרה. וכה דיביריהם: "ואשר לפני מלכים יתיצבו לדבר טוב על עמם" (ב'). יצויין, כי גם סמואל ג'ונסון במאמרו על הביוגרפיה משנת 1750 מזכיר סוחרים כקטיגוריה אחת מתוך שלוש: מלומדים, סוחרים וכוהני-דת המתאימים לשמש כמושא לביוגרפיה.³¹

ללא ספק מעידות שלוש הקטיגוריות הללו שנימנו על-ידי המאסף על מגמה מודרנית כלשהי של תפיסת ז'אנר הביוגרפיה העברית, שבחירה לה אישים 'בני תמותה'. אין לראות בה את המשכה של הביוגרפיה הביניימית האירופית שהוקדשה לקדושי הכנסייה לשם מתן שבח לאל,³² אלא זיקתה לביוגרפיה שנוצרה במאה הי"ז, אשר התחילה להתייחס לביוגרפיות גם אל האדם הפשוט. עם זאת ראוי להדגיש, כי

29. נחל הבשור (כרוך עם המאסף, א'), עמ' ב', לעומת יחס חיובי זה בפומבי כלפי סוחרים, מוצאים אנו בביוגרפיה על מנדלסון שכתב אייכל יחס אחר כלפי המיסחר. הוא מכנה את המיסחר "מלאכות נמכות שבשפלם הורד אליהם עם ישראל בגלות המר הזה" בהקשר עם הדין באלטרנאטיווה שעמדה לפני מנדלסון: להיות סוחר כרוב היהודים הצעירים – תולדות רבנו החכם משה בן מנחם (ברלין, תקמ"ט). עמ' ז'.
30. עיין בהודעתם של המאספים על הרחבת 'חברת דורשי לשון עבר' ושינוי שמם ל'שוחר' הטוב והתושיה', שם מוזכרת פתיחותם לקבלת "נדיב בעם" לחברתם (המאסף, ג' [תקמ"ו], עמ' ר"ד-ר"א). ועיין במאמרו של סמואל פיינר, "יצחק אייכל – היוזם של תנועת ההשכלה בגרמניה", ציון, ג"ב (תשמ"ז), עמ' 469-427. נדפס גם במקוריים בתולדות ישראל בעת החדשה, א', ליקט ירחמיאל כהן (ירושלים, תשנ"ה), עמ' 260-302.

31. קליפורד, *James L. Clifford, Biography as an Art [:] Selected Criticism 1560-1960* (New York, 1960), עמ' 41, מביא באנתולוגיה זו את דיברי סמואל ג'ונסון מתוך *Ramler* מס' 60, מ'13 באוקטובר 1750. שם רוחה ג'ונסון את ההנחה שיש לדרוש מנושא הביוגרפיה שיצטיין מעל ומעבר לפעילותו הרגילה והמקובלת, וטוען, שבכל כתיבת חיי אדם יש תועלת לקבוצה גדולה של אנשים הקרובים לדמות הביוגראפית.

32. ראה קליפורד, *Biography as an Art*, עמ' x.

בחירת נושאי הביוגראפיות שנדפסו בהמאסף מעידה על מגמה משכילית-חינוכית שעמדה לנגד עיני העורכים. בין הביוגראפיות שנתפרסמו במדור הביוגראפי היו תולדות חייהם של דון יצחק אברבנאל, משה רפאל די אגילאר, משה בן מיימון, מנשה בן ישראל ויעקב יהודה ליאון, הלא המה גדולי ישראל שנטו להשכלה עוד בטרם הייתה השכלה וכך היו למופת בעיני המשכילים (וראה בהמשך).³³

הבטחותיהם הנוכחות של עורכי המאסף לפרסם מדור ביוגרפי בשם 'תולדות גדולי ישראל' קוימו מייד בחוברת א', שהופיעה בתשרי, תקמ"ד, ובה הוצא חלקו הראשון של מאמר תיאוריטי בשם 'דבר אל הקורא מתועלת דברי הימים הקדמונים והידיעות המחוברות להם'. המאמר ההיסטוריוסופי מופיע במדור 'תולדות גדולי ישראל', שהוא כנאמר מדור הביוגראפיה. במאמר זה, שאיכל רומז כי הוא מחברו,³⁴ מצרד הכותב בזכות לימוד ההיסטוריה ובעיקבות זאת הוא מרחיב את הדיבור על מהותה של הביוגראפיה, שקווייה הכלליים שורטטו כאמור בקצרה בנחל הששור. המחבר מנתח את מהותן ותוכן של "קורות העתים", והריהו מבחין בהן שני פנים: "הפן הא' לקורות עם בכלל [...] ואז תקרא היסטא"ריע" והפן השני ל"קורות איש אחד מן העם [...] ואז תקרא ביאגרא"פיע".³⁵ מסתבר איפוא, כי הזאגן של הביוגראפיה נתפס ככלול במיסגרת הכללית של ההיסטוריה, כנראה כתת-סוגה של ההיסטוריה, או כסוגה המקבילה להיסטוריה, ועדיין אינה נחשבת כסוגה סיפורתית בפני עצמה, תפיסה שהתקבלה בהמשכה של הנאורות האירופית. המחבר מצהיר במפורש ששני ההיבטים של "קורות העתים" קשורים זה בזה: "ביאגרא"פיע. והיא חלק מחלקי היסטא"ריע כמו שהיא חלק מחלקי האומה" (כ"ט). גישה זו דומה לגישתה של הביוגראפיה האנגלית בשילהי המאה הי"ו, שראתה בביוגראפיה ענף מפתחת ההיסטוריה. ג'ון דריידן (Dryden), למשל, קיבל (ב-1683) את עמדתו של בייקון (מ-1605) הרואה בביוגראפיה אחד משלושת סוגייה של ההיסטוריה.³⁶ נמצאנו למדים איפוא, כי התיאוריטיקנים השונים של ההשכלה העברית עצמה

33. בנוסף לביוגראפיה על מנדלסון, נדפסו בארבעת הכרכים הראשונים של המאסף שבע ביוגרפיות על האישים הבאים: דון יצחק אברבנאל, משה רפאל די אגילאר, משה בן מיימון, מנשה בן ישראל, יעקב יהודה ליאון, יוסף מקאנדיא ובאלתאור אורוביו. הביוגראפיות נדפסו כדלהלן: 'תולדות הרב דון יצחק אברבנאל', המאסף, א' (תקמ"ד), ל"ח"מ"ב, ג'ו"ס"א. שמעון בר"ז, 'תולדות רבינו משה בן מיימון', המאסף, ג' (תקמ"ו), י"ט"כ"ו, ל"ה"מ"ו. דוד פראנקו מינדיס, 'תולדות החכם [...] משה רפאל די אגילאר זצ"ל', המאסף, ב' (תקמ"ה), ט"ו"ט"ז, כ"ר"כ"ז; דוד (מינדיס) חפשי, 'תולדות הרב מנשה בן ישראל', המאסף, ד' (תקמ"ח), קס"ד"קע"ב; חפשי, 'תולדות החכם מהר' יעקב יהודה ליאון זצ"ל', המאסף, ד' (תקמ"ח), רצ"ז"ש"א; ח"כ, 'תולדות הרב [...] יוסף מקאנדיא', המאסף, א' (תקמ"ד), קכ"ד"קכ"ז, ק"מ"קמ"ד; חפשי (דוד פראנקו מינדיס), 'תולדות החכם [...] ארצאביא ז"ל', המאסף, ד' (תקמ"ח), רי"ט"ר"כ"ג; חברת דורשי לשון עבר, 'תולדות [...] זאב וואלף זצ"ל מדעסויא', המאסף, ב' (תקמ"ה), מ"ג"מ"ו (מעין נקרולוג). בכרך ח' (תקס"ט) התפרסמה ביוגרפיה על ויזל, קיצור ועיבוד סיפרו של דוד פרידיכספדר.

34. במבוא לתולדות רבנו החכם משה בן מנחם, עמ' 13 (לפי מיספורי).

35. המאסף, א' (תקמ"ד), עמ' ט"י"ד, כ"ה"ל, ובמיוחד עמ' כ"ט.

36. Donald A. Stauffer, *English Biography Before 1700* (Cambridge, Ma., סטאופר, 1964).

"History is principally divided into: 249, 632 עמ' 1930; other editions: New York, 1964)

היו מודעים לנושאי הז'אנרים הסיפורתיים ועסקו בהגדרותיהם. עיון מפורט בניסיונות ההגדרה של הסוגות השונות ימצא במאמריי על הז'אנרים השונים.

מקור חשוב לרכישת מידע בדבר הז'אנרים בראשית ההשכלה והערכתם מהווה, איפוא, כתב-העת המאסף. העורכים הודיעו בנחל הבשור, הפרוספקט שפירסם את הופעתו העתידה של המאסף, על תוכניתם לחלק את הירחון לחמישה מדורים: שירה, מאמרים, ביוגרפיות, חדשות וספרים חדשים. ואכן הם פירסמו את החומר הסיפורתי והעיוני במיסגרת מ ד ו ר י ם, שנימנו, סודרו והוצגו לפי סדר אותיות האלפבית. למשל, בחוברת הראשונה לשנת תקמ"ד, נדפסו המדורים הבאים בסדר דלקמן: א שירים; ב מכתבים; ג תולדות גדולי ישראל; ד תולדות הזמן יפקד מקומו; ה בשורת ספרים חדשים. בהיעדר המדור – מובא כותר המדור בלי חומר, כגון ב'ד'. ה מ' ד ו ר מעיד על צורך בחלוקה ברורה וקבועה לסוגים, גם אם אינם סוגים סיפורתיים. וכן על הירארכיה מסוימת של הסוגים כשהשירה ניצבת בראש בסדר חשיבותה, כפי שהיה מקובל בסיפוריות האירופיות. חלוקת חומר הירחון ליחידות שנימנו במיספרים הייתה מקובלת גם בירחון הגרמני *Berlinische Monatschrift*, שהוא וכמה כיתבי-עת גרמניים אחרים עמדו לנגד עיניהם של עורכי המאסף.³⁷

יש גם עדות על חלוקת החומר בירחון העברי לשתי קטיגוריות עיקריות: לשירה ודיברי יצירה ולמאמרים ומסות, כפי שנמסר בסוף הגיליון הראשון (לחודש תשרי, תקמ"ד).³⁸ אך תפיסת השירה הייתה רחבה, ובשלוש שנותיו הראשונות של המאסף נכללו המשלים, בדרך כלל, במדור 'שירים'. וקיימות הוכחות פנימיות מ' ש' ט' ת הבאת המשלים ומיקומם במיסגרת הגיליון, המעידות, כי אכן נתפס המשל כחלק מן השירה וסווג בתוכה. נבחן איפוא כמה מן התופעות הללו:

בכרך א' מופיע במדור השירים שיר של ראמלר בשם 'לגבר משכיל אל הגילה' (א', צ"זק') ואחריו הכותר 'מוסר השכל', ומתחתיו שני בתי שיר מחורזים ומנוקדים. מייד לאחריהם מופיע המשל 'ריב השמש והרוח', שהוא משל בפרוזה, והוא כולל איפוא במדור השירים ומשולב ביניהם. בתחתית העמוד מעירים העורכים, כי זה הראשון למשלים, שעליהם הביאו את מבואו הנזכר של ברי"ל על המשל. ובכן, משל – ולוא גם בפרוזה – נכלל במיסגרת שירה.

these three species: Commentaries or Annals; History proper so called; and *Biographia*, or the lives of particular men..." וכן: קליפורד, *Biography as an Art*, עמ' 17.

37. *Berlinische Monatschrift* (Januar, 1786), אף כי במיספור לאטיני וללא שמות מדורים.

38. המאסף, א', תקמ"ד, עמ' ט"ז: "בו יבואו שירים ומכתבים"..." הם פונים לחכמים ומבקשים מהם

להשתתף ב"מליצותיכם ומוסרכם"...

תופעה זו חוזרת בשלושת הכרכים הראשונים של המאסף: אנו מוצאים משלים נוספים הכתובים בפרוזה במיסגרת מדור השירים. לדוגמה: 'הרועה והמקקר', סיפור מישלונזי מאת ג'ון גיי ובעיבוד ח.כ. (חיים כסלין) (א', קי"ח-קי"ט).³⁹ באותו כרך של המאסף אנו מוצאים במדור השירים, לאחר כמה שירים, גם משל מחורז אחד, 'האב ובניו', מאת גלרט ובעיבוד יוסף הלטרן (א', ק"ג), ומייד אחריו שני משלים בפרוזה, 'השמש והנשר' (מאת ר...ע), ו'שינת [!] הרשעים' (מאת י..ל). (א', קנ"א-קנ"ב). המשל, בין בשירה ובין בפרוזה, נכלל במדור 'שירים'.

הוכחה מעניינת אחרת לתפיסת המשל במיסגרת השירה תמצא בכרך ג' של המאסף, שבו מופיעים שני שירים במיסגרת מדור השירים (ג', א'ח'): השיר השני ממוספר במיספר 2, ומייד אחריו מופיע קטע שלישי, הממוספר, לפי הסדר, בסיפרה 3, והוא למעשה משל סיפורי בפרוזה (מאת י-ל), שכותרתו 'הנקמה. משל'; ההגדרה 'משל' צמודה לכותרת לשם הסבר מידי. בין שני השירים הראשונים – וביניהם ובין המשל – מופיעים שלושה כוכבים להפרדה. ואכן, לפנינו משל סיפורי בפרוזה, שנתפס במיסגרת ה'שירים'.

יש להניח, איפוא, כי התפיסה הקלאסית, שהז'אנר של המשל הוא חלק מן השירה, אשר רווחה במשך תקופה ארוכה עד אמצע המאה,⁴⁰ מקובלת על עורכי המאסף עוד בכרך ג'.⁴¹ ואכן העורכים הודיעו בהערות-שוליים: "גם יש לנו עוד משלים רבים... נתחיל להציגם אחת אחת תחת חלק השירים". וכך אנו נוכחים גם בתופעה הסיפורתית הידועה בסיפורת ההשכלה שז'אנרים ידועים היו מעורבים לעיתים אחד במישנהו.

אך החדירה של התפיסה החדשה, שהמשל הינו ז'אנר עצמאי העומד ברשות עצמו חילחלה אל התודעה הסיפורתית של עורכי המאסף, והחל בכרך ד' ואילך מופיעים המשלים במדור בפני עצמו, הנקרא 'משלי מוסר'. המונח 'משלי מוסר' אינו מופיע במקורות הקלאסיים העבריים, והוא נתחדש כנראה בתקופה החדשה. כותרת מדור זה מתאימה לתפיסה של המשל כנושא מוסר-השכל וכחותר ללמד לקח, כפי שהודגש על-ידי רוב האסטיטיקנים של המשל במאה הי"ח.⁴²

המעבר לתפיסה החדשה התחיל כנראה כבר בכרך ג' (תקמ"ו), שבו החלו להידפס 'משלי ערב' עם פירסום מבוא מאת שמעון בר"ז, במיסגרת המדור 'מכתבים' (מאמרים). וכבר בראש הפתיחה מובאת הכותרת 'משלי הערב' באותיות גדולות מסוגן של כותרות

39. תרגום-עיבוד של המבוא למשל של גיי, ראה John Gay, "The Shepherd and the Philosopher," *Fables* (London, 1737), pp. B1-B3. וכן נדפסו משלים בפרוזה לרוב: 'משל השמש והרוח', עמ' ק"א; 'מוסר השכל', עמ' ק; 'משפט אוילי', עמ' קל"ב; 'הרהב', עמ' קל"ב; 'הגמד הענקי', עמ' קס"ו; 'הילד הצלי', עמ' קס"ו, ועוד.

40. H. J. Blackham, *The Fable as Literature* (London, 1985), p. 11.

41. עמדתו על תופעה זו במאמרי על תפיסת המשל, "הסוגה של המשל בסיפורת ההשכלה העברית בגרמניה: גילויי המשל בהמאסף", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ג' (ירושלים, חשון'ד', עמ' 45-52; וראה: "משלי מוסר", המאסף, א', תקמ"ד, עמ' פ"ח).

42. ראה מאמרו הנוכח של סמית, "The Fable and Kindred Forms", Smith, "The Fable and Kindred Forms", עמ' 519.

המדורים, אך ללא סדר אותיות האלפבית שציינו את סדר המדורים בהבאתם בהמאסף, כגון: א. שירים. ב. מכתבים. וכדומה. מייד לאחר ההקדמה שאף היא באה אימרות-אימרות –כבמשלים עצמם– באה הכותרת 'משלי הערב' ואחריה הודאות החוכמה ואימרות הלקח בתירגום (ג, ק"ג-ק"ו). 'משלי הערב' האלה נדפסים בהמשך הכרך שוב במדור המרכזי 'מכתבים' ובכותרת המקורית 'משלי הערב'.

ההיסוס בתפיסת המשל נובע הן מאי-הבהירות בסיפרות האירופית במאה הי"ח, ומן ההגדרות השונות שיצאו מבתי-המידרשות והאסכולות השונות בצרפת, באנגליה ובגרמניה. אך הן נבעו גם ממורכבותו של המשל. עם חילופי העורכים בתקמ"ח והעברת המערכת לברלין, חל שינוי גם בתפיסת המשל, בוודאי בהשפעת העורך-הממשל יואל ברי"ל. וכאמור, מכרך ד' ואילך הובאו המשלים כחטיבה מיוחדת במדור 'משלי מוסר'. לפי התפיסה הז'אנרית של השיירה בהמאסף כלולות בשירה גם אידיליות בפרוזה, כגון 'איין ש'מחה לנפש'⁴³ מאת ג'סנר בתירגום לעברית. כן כלולה במדור זה פרוזה הגותית, כגון 'היראה והתקוה במחזה', מאת ח. כ.⁴⁴ איין כל ספק, איפוא, שהשירה נתפסת במשמעותה הכללית, כיצירה פיוטית נשגבה ולוא גם בפרוזה...

מקור נוסף לבדיקת תפיסת הז'אנרים בהמאסף מצוי בהערות-שוליים בתחתית היצירה, שבהן מגדירים 'המאספים' בגרמנית את הסוגה. מתחת ל'משל האפר' מביאים 'המאספים' את הפסוק מאיוב י"ג, י"ב, שבו מוזכר המושג "משל אפר..." ומסבירים באותיות עבריות: "גראבשריפטן"⁴⁵. וכן נהגו לציין את הסוגה מתחת לתירגומים מסיפרות גרמנית. מתחת לאידיליה 'איין ש'מחה לנפש. כשמת עשות החסד', הובא בגרמנית: תירגום אידיליה מאת ג'סנר, ונדפס שם האידיליה במקור הגרמני.⁴⁶ הערות אלו מעידות על המודעות לז'אנרים וכן על הצורך להסביר לקורא מונחים עבריים לאור המקובל בסיפרות הגרמנית. עדות נוספת לרגישות ולמודעות של תפיסת הז'אנר – והצורך להגדירו בעבור הקורא – תמצא בשערי הספרים, בהקדמות ובמבואות, שבהם הובאו הערות המחבר המסבירות את אופי היצירה מבחינת הסוגה הסיפרותית.

לדוגמה, בשער הספר משלי אסף לסאטאנוב מופיע הסבר השימוש בז'אנר באמצעות כותרת-המיישנה המתארת ומפרשת, כדלקמן: "משלי אסף ללמד לאדם דעת מוסר השפל כמשל ומליצה חידה במקראות קצרות בצחות מן הצחות שדברו בם הנביאים לחנך הנערים לפי דרכם במדות משובחות, ללמד מוסר השפל"⁴⁷. כותרת-מיישנה ארוכה זו

43. המאסף, שם, גל' מרחשוון, תקמ"ד, עמ' כ'.

44. שם, עמ' קפ"א.

45. שם, עמ' צ"ו.

46. "Eine Uebersetzung der Idylle Menalka und Alexis des Herrn Gessner" (שם, עמ' כ').

47. משלי אסף, א' (ברלין, תקמ"ט), בשער.

נועדה להגדיר את המשל האפיגראמתי ואת ייחודו הז'אנרי – מבחינת הצורה (משל, מליצה, חידה) והלשון (מקראות קצרות צחות מן הצחות), וכן את מטרתו (ללמד מוסר השכל). דרך דומה לתיאור הז'אנר נעזרת בהסכמה הבידיוינית, שבה נחזרות ההגדרות הללו בהצהרה על אופי הספר: "במשל ומליצה חידות, דעת ודרך תבונות יכלכל, לקחת מוסר השכל, יספר בלשון נקיה וצחה מן הצחו' שדברו במ כותבי המקראו', ועל מחלוקתו מקראים קצרים מורכבים מנושא ונשוא ובפרשיות חלוקים".⁴⁸ היגדים אלה מגדירים איפוא את הסוגה הסיפורתית ומתארים אותה.

וכן נעשה שימוש במבוא לאותה מטרה. סאטאנוב כותב במבוא לספר החזיון על מהות הספר ותוכנו, שיש בו חזיונות וחלומות... – "יביע אוקר ודבר מוסרי, במליצה חידות ומשל ציורי, יבנהו הלועז בשם אללע"גאריי".⁴⁹ השימוש בלעז מיטיב להגדיר את הסוגה הסיפורתית במיקרה של ספק בהבנת המינוח העברי.

ההגדרה הז'אנרית מובלעת לעיתים בהסבר תיאורי של כותר הספר, ללא תירגום ללועזית. סאטאנוב מגדיר את מהותו של הספר דברי ריבות בשער, כ"סיפור וויכוח אחד שהיה בין מלך אחד ממלכי ארצות המערב ובין שר צבאו ורופא המלך איש יהודי".⁵⁰ המונח 'סיפור ויכוח' אינו אלא תירגום המושג 'פולמיקה'. בנוסח זה השתמש סאטאנוב בשער ספר הכוזרי אשר ההדיר, שָׁפוּ נָאָמַר: "ספר הכוזרי הכולל סיפור הוויכוח שהיה בין המלך... וכו'".⁵¹

מחקריי בתחום הז'אנרי של סיפורת ההשכלה בפרוזה הקיפו עד כה כעשר סוגות סיפורתיות. בשלב זה אפשר לסכם ולציין שקיימות שתי מגמות מרכזיות בסיפורת ההשכלה מבחינת הז'אנרים הסיפורתיים. מצד אחד מצאנו מגמה של המשך המסורת הסיפורתית העברית והידרשות לז'אנרים עבריים קיימים, ומאידך גיסא גם מגמה של חידוש באימוץ ז'אנרים שהיו מקובלים בסיפורות האירופיות באותה מאה. כחלק ממגמת המשך נדרשו סופרי השכלה רבים לסוגות מקובלות בסיפורת הדורות המקודשת והכללית (סיפורת חול) ואימצו מתוכה סיגנונות סיפורתיים שהתאימו לרוחם. וכך הם בחרו בסוגה הסיפורתית הקיימת של מישלי החיות מסוגם של משלי שועלים לברכיה הנקדן, והמשיכו את הז'אנר של המשל העברי לדורותיו. הם אף עיבדו אחדים מן המשלים ברוח הזמן, כגון המשל 'ריב השמש והרוח', שהוא עיבוד משל על-פי משלי שועלים.⁵² אך, כמובן, המשל העברי אינו עומד רק בפני עצמו שהרי ייקות-גומלין לו ולמשל האיזופי הקלאסי.

48. "הסכמות הגאונים", שם, עמ' 2 (בלתי ממוספר).

49. ב"הקדמה", ספר החזיון (ברלין, 1775).

50. דברי ריבות, א' (ברלין, תקנ"ג).

51. ספר הכוזרי (ברלין, תקנ"ה), בשער.

52. ראה את מאמריי בנושא המשל: "הסוגה של המשל בספרות ההשכלה העברית בגרמניה: גילויי

סוגה אחרת הממשיכה את סיפורת הדורות היא הסוגה של סיפורת החוכמה המיקראית. זיאנר זה אומץ עליידי יצחק סאטאנוב, שהקדיש את מאמציו הסיפורתיים לחיקוי סיגנון תנכי זה של המשל הפיתגמי בארבעת הכרכים של משלי אסף. אימוץ סיגנון זה מעיד על שאיפתה של ההשכלה לשוב אל לשון התנ"ך ולפתח סיגנון עברי חרש, שהיה שונה בעיקרו מסיגנון הסיפורת הרבנית. הזיאנר נבחר גם בגלל סיגנונו שאופיין בנימה אותוריטאטיווית, הפונה אל הקורא באופן ישיר ואימפראטיווי וקורא לו לפעולה. יש בו ביטוי הגדרתי-אפיגראמתי, על-דרך הסיסמה, הנחקק מייד ונחזר בנקל, באופן ששירת את מטרתיה של ההשכלה. החומר בסיפורת החוכמה המחורשת של סאטאנוב כולל השקפות והערות בנושאים כלליים, המבטאים ניסיון-חיים וכושר התבוננות שבחוכמת-חיים. הנושאים הם לעיתים על-זמניים: שיבוח החוכמה וגינוי הסיכלות, תיקון המירות, אהבת האל, האמת והצדק. אך רבים גם הנושאים שיש להם משמעות ריליוואנטית לזמנם.⁵³

סאטאנוב אימץ גם את סיגנון הפולמוס הדתי על-פי הדגם של הכוזרי, בספרו דברי ריבות, עם התפשטותו של הזיאנר הדיאלוגי (ראה בהמשך). וכך פיתחה ההשכלה סוגה סיפורתית ייחודית זו, המבוססת על האפולוגטיקה והפולמיקה – סיפורת הוויכוחים ופולמוסי-הרת היהודיים-נוצריים בימי-הביניים. המעניין הוא, שהדגם המקורי נחשב בדרך כלל כמתייחס לפילוסופיה ולתיאולוגיה ולא הייתה לו מגמה סיפורתית-בידינית מובהקת (אף כי נמצאו בו צורות סיפורתיות). ואילו אימוצו בידי סיפורת ההשכלה הופך אותו לזיאנר סיפורתי-בידיוני, שמגמותיו החוץ-סיפורתיות מכוונות לקדם את אידיאולוגיית ההשכלה בתחומי החברה היהודית והכללית, התרבות, החינוך, ועוד.

הזיאנר של הפולמוס הדתי הוא מעין 'דרמה-של-דיעות', שבה הדמויות מבטאות עמדות אידיאולוגיות שונות. בעיקבות הכוזרי, המלך מבקש מנציגיהם של הנצרות והמייסד הפוליטי להציג לפניו את דעתם בדבר אמונתם ומעמדם החברתי של היהודים. ההגמון המייצג את הנצרות מנסה להוכיח את עליונותה ואמיתותה של דתו ונחיתותה של היהדות. ואילו הרופא היהודי, המייצג את היהדות הנורמאטיווית, מציג אותה כדת נאורה, דת ההשכלה. יועצי המלך, שר-הצבא ורעי-המלך, דנים באופי היהודים ובמעמדם החברתי, בעוד המומר מקטרג על היהודים. הזיאנר המחודש של הפולמוס הדתי מאפשר לסופר להציג את המלך הנאור כמי שיוצא בהכרזה על חופש הדת, חופש המחשבה וחופש

המשל בהמאסף", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, עמ' 45-52; "גילויי המשל בהמאסף", הדואר, שנת 73, גלי' י"ז (כ"ט תמוז, תשנ"ד), עמ' 19-22. במאמרים אלה נידונו משלים שונים בהמאסף המזכירים בהערה 39 לעיל. המשל ריב השמש והירח [והרוח] נדפס בהמאסף, א' (תקמ"ד), עמ' ק"א-ק"ב.

53. עיין בפרקים על יצחק סאטאנוב בספרי האנגלי *The Age of Haskalah* (Leiden, 1979), פרק 8, ובמאבקי תמורה (תל-אביב, תשמ"ח), עמ' 114 ואילך. יצויין, כי סאטאנוב עצמו דרש שלא לצמם את העברית ללשון התנ"ך בלבד, כראם להשתמש בלשון המישנה והתלמוד. עיין במאמרו של בנו, שיימא שלמה סאטאנוב, המיוחס לאב, "מכתב שמע שלמה", המאסף, ד' (תקמ"ח), עמ' פ"ו.

הדיבור בכל ממלכתו, ומציע תוכנית לתקן את מצבם של היהודים באמצעות תיקונים בחינוך ובמיבנה הקהילה היהודית.⁵⁴

למותר להדגיש, כי הצורות הניאוריביליות והניאוריביניימיות הללו הסתירו בחזן נושאים ריליואנטיים בני-הזמן.

ז'אנר יהודי מקורי אחר, ה'שאלות ושובות', אומץ על-ידי שאול ברלין, רב חרדי לכאורה ומשכיל מודרני מובהק, בסיפרו בשמים ראש, לצורך פארודיה וביקורת. הכלים ההלכיים שבהם משתמש המחבר הם כה יעילים ומעידים על בקיאות עצומה בשביליה של ההלכה הדרויתיה, עד שכידוע היו כאלה אשר ראו בספר זה שו"ת אונטנטיות לכל דבר. באמצעות הז'אנר המקובל הזה במסורת הכתיבה העברית, יוצא ברלין ללעוג על דרך הלימוד המפולפלת שבה נקבעים מינהגים ודינים לרוב ולמתוח ביקורת על הריבוי העצום של הוראות-דת, מינהגים והליכות-חיים מוכתבים-מראש על כל צעד וצעד בחייו של היהודי.⁵⁵ בפסבדו-שולחן ערוך' מודרני זה הצפין ברלין הצעות לתיקונים בדת במסווה הנוסח המקובל בז'אנר מסורתי זה, כולל הגהות-שוליים והסכמות הרבנים.

באימוץ ז'אנרים מקובלים בקורפוס היהודי נקטו הסופרים לעיתים בתחבולה של הגשת הטקסט ככתב-יד עתיק ומקודש אשר נתגלה בזמנם. כך נהג סאטאנוב במשלי אסף אשר הוצג במתכונת שדפוסייה הז'אנריים קבועים ומופדים, ובזאת נוסף מימד סיפורתי מעניין לציירה. לטקסט המקודש לכאורה הוסיף סאטאנוב פירוש משלו במתכונת הצורנית-הז'אנרית המקובלת של הפרשנות.

לפרקים הוצגה הסוגה מחדש על-פי מתפונת קדומה, אך בלא להתיימר שהיא מהווה כתב-יד קדום ומקודש, ודוגמה לכך שימש דברי ריבות, אף הוא מאת סאטאנוב, שנכתב כאמור במתכונת הכוזרי. ואילו שאול ברלין נזקק אף הוא לתחבולה סיפורית ידועה זו, וייחס את חיבורו בשמים ראש לרבנו אשר בן יחיאל בן המאה הי"ג והי"ד. ברלין הוסיף לו פירוש והגהות משלו בסיגנון הז'אנרי של הגהות לשו"ת. גם צורת ההדפסה של העמודים בכתבים אלה חיקתה את התבנית הז'אנרית, הן של טקסט תנכי ופירוש במשלי אסף, כשהטקסט 'המקודש' לכאורה נדפס בראש העמוד ומתחתיו נדפסה הפרשנות 'המאוחרת', והן של שו"ת והגהות בסיפרו של ברלין. בטקסטים כפוליה-הרבדים הללו נוצרת דיכוטומיה בין גוף הטקסט 'המקודש', המתיימר לבטא עמדה מסורתית, והפרשנות – המערערת את היסודות המסורתיים. עם זאת נוצר גם שילוב נסתר בין

54. ראה יצחק סאטאנוב, דברי ריבות, א'. וכן עיין במאמריי: 'הז'אנר של הפולמוס הדתי בסיפרות ההשכלה העברית' הדואר, ס"א, גל' י"ב (ה' שבט, תשמ"ב), עמ' 881-981; גל' י"ג (י"ב שבט, תשמ"ב), עמ' 204-205; גל' י"ד (י"ט שבט, תשמ"ב), עמ' 218-219; 'הפולמוס הדתי כז'אנר בהשכלה: אמיתות היהדות וחזון העתיד', הדואר, ס"ה, גל' א' (י"ז חשוון, תשמ"ו), עמ' 23-20; 'הז'אנר של הפולמוס הדתי בספרות ההשכלה העברית – לטוניית 'דברי ריבות' מאת יצחק סאטאנוב', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ג' (ירושלים, תשמ"ו), עמ' 193-199.

עיין ב'דברי ריבות' ליצחק סאטאנוב" *Hebrew Studies*, 28 (1987), pp. 134-145.

55. עיין בפרקים על שאול ברלין בסיפרי האנגלי עידן ההשכלה ובמאבקי תמורה.

שני הרבדים מכיוון שלמעשה הטקסט נכתב באופן המוליך לקראת הפרשנות, ואילו הפרשנות חותרת למעשה לקעקע את הטקסט 'המקודש'. יש כאן, איפוא, מישחק של כיסוי וגילוי, הדורש מן הקורא להתמודד עם טקסט כפול-פנים. יצויין כמרכזן, כי הסוגות הללו השתמשו במיגוון הקונונוציות הסיפרותיות של כל סוגה וסוגה, ואלה נידונו בנפרד במאמרי השונים.

ההיבט השני של חידוש הז'אנרים בסיפרות העברית החדשה התבטא ביישומם של ז'אנרים אירופיים לסיפרות ההשכלה. מיפוי הז'אנרים של ההשכלה העברית מעיד על דיבוי ז'אנרים מאומצים אלה. אחד הז'אנרים החשובים ביותר היה הסאטירה. יצחק אייכל פירסם את 'אגרות משלם בן אוריה האשתמועי', שהיא סאטירה נוקבת, המסונגת גם כז'אנרים נוספים.⁵⁶ וכפי שהוזכר לעיל, עירוב סוגות היה מקובל בסיפרות ההשכלה. כאמור, יש כנראה להתייחס אל הסאטירה הזאת כאל 'Mode', כלומר, שיש בה יסודות סאטיריים 'המולבשים' על הסיפור האפיסטולארי. הסיפור מספר על משולם, צעיר יהודי בן י"ח, הנשלח על-ידי אביו מסוריה לאירופה כדי ללמוד את נימוסי מדינות המערב הזרות ותרבותן. הסיפור מתאר את קורותיו של משולם באירופה ואת פגישותיו עם התרבות הבלתי מופרת. משולם לומד להכיר את דרך קיום הדת בסתר של היהודים האנוסים בספרד, שאף מחיצתם נקלע. וכן הוא מתאר את דרכי הפולחן בכנסיות הקתוליות, תוך רמיזה על חיי הדת והתרבות של יהודי גרמניה. בהמשך הוא מבקר באיטליה ומצייר את חיי היהודים שם כרגם אוטופי. היצירה כסאטירה מוקיעה את הקיצוניות הדתית באודחות החיים ובדרכי המחשבה של היהדות החרדית (האורתודוקסית) ומציגה אלטרנאטיות באמצעות תיאור חיי האנוסים בספרד וחיי היהודים באיטליה.

סאטירה משכילית אחרת, כתב יושר, נכתבה על-ידי שאול ברלין ונועדה להגן על ויזל ותוכניתו למודרניזאציה בחינוך היהודי, דברי שלום ואמת.⁵⁷ דרכי הסאטירה המתוחכמת והקונונוציות הסיפרותיות הן על-פי מיטב הסוגה (או המודאל) האירופי, אך הסאטירה היא כולה עברית. ואף אם דפוס הז'אנר נדאָה אירופי, הַפְּלִים הם כלי השפה העברית והתרבות העברית, והזיקה לסיפרות הז'אנרית האירופית מיטשטשת כמעט לחלוטין. בסאטירות אלו יצאו מחבריהן להוקיע תופעות חברתיות, תרבותיות ורוחניות שהיו קיימות ביהדות זמנם, כשהם נאמנים לרוחו של הז'אנר הסיפורתי הזה. ברובד אחד של ההצלפה הסאטירית מוקעות תופעות חיצוניות המלוות את היהודי בן הזמן ומאפיינות

56. יצחק אייכל, "אגרות משלם בן אוריה האשתמועי", המאסף, ו' (תקנ'), עמ' ל"ח"ג, פ', פ"ה, קע"א"קע"ג, רמ"ה"רמ"ט. ועיין במאמרי "לראשיתו של הז'אנר האפיסטולארי בסיפרות העברית החדשה: יצחק אייכל ואיגרותיו", בקורת ופרשנות, 16 (אדר א', תשמ"א), עמ' 101-85.

57. שאול ברלין, כתב יושר (ברלין, תקנ"ה). ודאה מאמרי "כתב יושר" לשאול ברלין: לראשיתה של הסאטירה בהשכלה העברית בגרמניה", *Hebrew Union College Annual*, LXIII (1993), עמ' א"כ"ה.

את דרכי חשיבתו ואת חייו. אך ברובד נוסף, משמעוטי יותר, משתמשים הסאטיריקנים הללו במודאל זה כדי לערער אמיתות-יסוד בהשקפה היהודית המסורתית. ובכך נמצאת הסאטירה משרתת את מטרתה של ההשכלה בחשיפת יסודות-שתייה במסורת היהודית ובדיקתם לאור הזמנים החדשים.

ז'אנר אחר, שהירבו להשתמש בו הוא הז'אנר הכללי של הדיאלוג. כמובן, הדיאלוג היה רווח גם במורשת הסיפרותית העברית, כגון בסיפרות הוויכוחים הביניימית, אך הוא חודש בעיקבות השימוש האירופי. הז'אנר היה פופולארי מאוד במאה הי"ח, ונעשה שימוש רב בדיאלוג הדיאקטי בהמאסף ובכריסטומאטיות לרוב שנתפרסמו בתקופה זו.⁵⁸ הדיאלוג הדיאקטי הציג שאלות ותשובות, או דו-שיח, בין מורה ותלמידו, בצורה הסוקראטית של שאלה ותשובה. דוגמה לדיאלוג מסוג זה הוא הדיאלוג 'דברי חכמה ומוסר' מאת אליהו מורפורגו, שנדפס בהמאסף, ושנושאו דנו בשאלות האמונה, הבורא, טעמי המציאות ועוד.⁵⁹ דיאלוג דיאקטי דומה הוא 'שיחה בין יכין ובין בעז' בעניין המיבטא הספרדי לעומת האשכנזי, שנדפס אף הוא בהמאסף.⁶⁰

מסוג אחר הם הדיאלוגים הפולמוסיים, כגון 'ויכוח שני ריעים', שהוא דיאלוג על פולמוס מצפה יקתאל, ביקורתו של שאול ברלין על יריבו, ר' רפאל הכהן.⁶¹ כמורכב נתפרסמו בהמאסף תרגומי דיאלוגים אידיילים הגותיים-תיאוריים מאת סלומון גסנר.⁶²

תת-סוגה של הדיאלוג הוא הדיאלוג הדימיוני, ובסיפרות העברית פירסם ברוך ייטלש את ה'שיחה בין שנת תק"ס ובין שנת תקס"א', שנושאה המרכזי הוא קיומה של שלוחת הכת הפראנקיסטית בפראג.⁶³ דיאלוגים אלה מהווים שיחה דיאלוגית קולחת על נושא מסויים, כשהשאלות אינן 'מוכתבות מראש', כבדיאלוגים הדיאקטיים, אלא הן טיבעיות למצב המסופר. הדיאלוג מצטיין בתכונות ייחודיות לז'אנר: מיידיות, טיבעיות ואקטואליות בהצגת דו-שיח בזמן הווה. הדיאלוג נוטה מטיבעו לדיאלקטיקה, לניגודיות, לקונפליקט שבהחלפת דיעות. צורתו פשוטה והוא מצטיין באפשרויות דיאקטיות. סופרי ההשכלה ניצלו את תכונותיו אלה של הז'אנר.

58. ראה, לדוגמה, יהודה ליב בן זאב, יסודי הדת (וינה, תקע"א); הערך הומברג, אמרי שפר, א' (וינה,

תקע"ו [מהר"ב]).

59. [אליהו מורפורגו], 'דברי חכמה ומוסר', המאסף, ג' (תקמ"ו), עמ' קל"א-קל"ז, קס"תקמ"ז-קע"ב[קנ"ו],

קס"ד-קע"ו.

60. 'ל', 'שיחה בין יכין ובין בעז', המאסף, ח' (תקס"ט), עמ' רי"ד-ר"ל.

61. '***', 'ויכוח שני ריעים', המאסף, ה' (תקמ"ט), עמ' רס"א-רע"ג, המיוחס לשאול ברלין. על פולמוס

מצפה יקתאל, ראה בסיפרי במאבקי תמורה, בפרק על ברלין, עמ' 147-165.

62. כגון 'אלדר ומידד' לסלומון גסנר, המאסף, ב' (תקמ"ה), עמ' קי"ד-קט"ז, בתרגום שמעון בר"ז.

וכן 'ידידיה ושפרה', בכרך ג', (תקמ"ו), עמ' קס"א-קס"ד; 'יהונתן וחמרי', שם, עמ' ק"א-ק"ב; 'הסערה', בכרך ה' (תקמ"ט), עמ' ט"י"ג, ועוד.

63. ברוך ייטלש, שיחה בין שנת תק"ס ובין שנת תקס"א (פראג, 1800). ועיין במאמרי 'שיחה בין שנת

תק"ס ובין שנת תקס"א', הרואר, ס', גל' ל"ז, (י"א תשרי, תשמ"ב), עמ' 620-622.

קרוב לדיאלוג הוא הז'אנר של שיחות המתים. המשכילים נדרשו לסוגות סיפוריות הנראות לנו כיום אוטוריות למדאי, ואוליי גם בלתי-ידועות לחלוטין, כשיחות המתים, שהיו נפוצות מאוד בסיפורת האירופית במאה הי"ח. אהרון וולפסון פירסם את 'שיחה בארץ החיים' בהמאסף, שהיא שיח מתים סאטירי בין הרמב"ם והרמב"ן – משה מנדלסון – ורב פולני הקרוי פלוני, על נושאי ההשכלה.⁶⁴ טוביה פדר נדרש לז'אנר זה בבואו לבקר סופר ההשכלה אחר, מנדל לפין, על תירגום ספר משלי לאידיש, ב'שיחה' קול מחצצים.⁶⁵ על-פי הקונוונציה הסיפורית, 'מגוייסים' אישי-מופת וגדולי-הדורות בעלי סמכות אוטוריטאטיווית המקובלת ביהדות ההיסטורית כדי לתמוך בעמדתם של המשכילים ובאידיאולוגיה של ההשכלה. הדמויות הללו מוצגות כדמויות חיות, הפועלות באופן עצמאי ומבטאות את דיעותיהן באופן בלתי-אמצעי לפני הקורא. הדמויות הללו אינן מוגבלות לדקלם מתוך כיתביהן המקוריים האותנטיים, אלא הן פועלות על-פי דימונו היוצר של המחבר, שלפניו חופש מיבדי רחב להעמידן לפני מצבים חדשים ולדרוש מהן להגיב על אתגרים חדשים – ולצדד בהשכלה כנגד יריביה.

כמרכן נדפסו שיחות מתים מסוג 'רציני' יותר, כגון ה'שיחה' האלגית אלון בכוח ליוסף האפרתי, על פטירת 'הנודע ביהודה' (1793). נתפרסמו גם שיחות דידאקטיות-חינוכיות כגון 'שיחה בעולם הנשמות' לשלמה לוויזון, העוסקת בענייני דיקדוק, בין המדקדקים רד"ק ויואל ברי"ל (1811), או קנאת האמת ליהודה מיזס, הכולל 'שיחה בעולם הנשמות' בין הרמב"ם ושלמה חזלמא (1828).⁶⁶

הז'אנר האפיסטולארי שרווח בסיפורת האירופית אומץ לעברית בידי אייכל באגרות משלם בן אוריה האשתמורעי,⁶⁷ שהוזכרו לעיל בהקשר אחר. גם בז'אנר זה שילבו המשכילים מסורת עברית ידועה, סיפורת האיגרונים, עם השימוש הסיפורתי

64. אהרון וולפסון, "שיחה בארץ החיים", המאסף, ז' (1794-1797), עמ' נ"ג-ס"ז, ק"כ-קנ"ג, ר"ג-רכ"ח, דע"ט-רפ"ח. ועיין במאמריי "שיחות המתים" כז'אנר סיפורתי, לבחינת הז'אנר של ה'שיחה בארץ החיים' בסיפורת ההשכלה העברית, הדואר, ס', גל' א' (ט' במרחשוון, תשמ"ב), עמ' 12-13; גל' ב' (ט"ו במרחשוון, תשמ"ב), עמ' 29-30; גל' ג' (כ"ג במרחשוון, תשמ"ב), עמ' 43; "לבחינת הז'אנר של ה'שיחה בארץ החיים' בספרות ההשכלה העברית", דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, חטיבה ג' (ירושלים, תשמ"ב), עמ' 209-215.

65. טוביה פדר, קול מחצצים (למברג, תר"ג; נכתב ב"1813). ועיין במאמרי 'קולות שלא מעלמא רדין, עיין בקול מחצצים לטוביה פדר בסידרת סוגיות בשיחות המתים' בסיפורת ההשכלה העברית, *Hebrew Union College Annual, LIV (1983)*, עמ' א"ט-ו.

66. יוסף האפרתי, אלון בכוח (וינה, 1793); שלמה לעוויזון, שיחה בעולם הנשמות (פראג, 1811), נדפסה תחילה בהמאסף, ט', י' (תק"ע-תקע"א); יהודה ליב מיזס, "שיחה בעולם הנשמות", קנאת האמת (וינה, 1828), עמ' 21-152. כן פירסם מאיר הלוי אלטאר את "שיחה בארצות החיים" (בין שפה עבריה ונפתלי הירץ ויזל), בבכורי העתים, ו' (תקפ"ו), עמ' 24-5. שיחה קצרה יותר פירסם איצק אויערבאך בשם "שיחה בין שני נפגשים בעמק דפאים", המאסף, ח' (חוב' א', תקס"ט), עמ' צ"ג-צ"ה.

67. עיין במאמרי "לראשיתו של הז'אנר האפיסטולארי בסיפורת העברית החדשה: יצחק אייכל ואיגרותיו", בקורת ופרשנות, 16 (ארד א' תשמ"א), עמ' 85-101.

האירופי. סופרים חשובים בהשכלה העברית פירסמו איגרונים בכריסטומאטיות לבתי-הספר וכסיפרי-עזר למבוגרים. ביניהם היו זאב בוכנר בצחות המליצה, שלום הכהן בכתב יושר, דוד זאמושץ במפתח בית דוד, או מרדכי אהרון גינצבורג בקרית ספר ובדביר.⁶⁸ חדירתו של הז'אנר האפיסטולארי לסיפרות העברית התבטא בעיקר בשימוש בטכניקת האיגרונים לצרכים שאינם בהכרח סיפורתיים 'טהורים'. דוד קארו, למשל, נדרש לשימוש באיגרונים בחלקו הראשון של ברית אמת לשם הצגת נושאים רבים בפילוסופיה, דת, רוח ותרבות.⁶⁹

לצורך הסאטירה המתוחכמת, השתמש אייכל בסגולותיה האופייניות של סוגה זו, דהיינו: אמצעי התיקשורת של המיכתבים. הוא פורש את מיכתביהם של שלושה דורות, כשלכל אחד מהם ניתנת האפשרות להציג את השקפתו במלותיו-שלו על היהדות הקיימת או זו הנכספת. מאחורי המבע 'האותנטי' לכאורה צפונה מיומנות סאטירית של המספר, היודע לענות את ההשקפה המופעת באופן המשיג את מטרתו הסאטירית. בתקופות מאוחרות יותר נדרשו סופרים אחדים לכתיבה האפיסטולארית בצורותיה השונות, כגון יוסף פרל במגלה טמירין, ואברהם מאפו ברומאן עיט צבוע.

שמואל רומאנילי אימץ את הסוגה הסיפורתית של סיפרות המסעות האותנטיים שהייתה מאוד פופולארית במאה הי"ח, אף כי כידוע הייתה מקובלת ביותר בסיפרות העברית לדורותיה, כגון מסעות ר' בנימין מטודילה וסבוב ר' פתחיה, במאה הי"ב, או ספור נסיעת דוד ראובני, במאה הט"ז. סיפורי מסעות אלה אופיינו בדרך כלל כתיאורי מסע לארץ הקודש. הנוסע תיאר במיוחד את הקהילות שניקרו בדרכו, ואחר כך תיאר את אתרי הקדושה בארץ-ישראל שבהם ביקר.⁷⁰

הז'אנר המודרני מאופיין לא בנסיעה של צליין לארץ הקודש ובתיאור קהילות יהודיות בדרכו. רומאנילי כתב את אחד הספרים המופלאים של ההשכלה, משא בערב, שבו הוא תיאר את מסעותיו והרפתקאותיו במארוקו ושירטט ציור בילעדי ומרגש של אחיו היהודים, שמצבם המדיני, התברתי והתרבותי היה בשפל המדרגה.⁷¹ הסופר העברי

68. על סיפרות האיגרונים הדייאקטית ראה: יהודית הלוי-צוויק, תולדות ספרות האיגרונים (הבריוונשטעלערס) העבריים (מאה 16 – מאה 20) (תל-אביב, תשנ"א). ראה קובצי איגרונים, זאב בוכנר, צחות המליצה (וילנה, תקצ"ה; מהר' ראשונה: פראג, 1805); שלום הכהן, כתב יושר (וינה, 1820); דוד זאמושץ, מפתח בית דוד (ברסלאו, 1823); מרדכי אהרון גינצבורג, קרית ספר (וילנה, 1835) ודביר (וילנה, 1861). מאיד הלוי לטריס קיבץ מיכתבים ממקורות אלה ואחרים, חלקם בתרגום לגרמנית באותיות עבריות, ופירסמם בספר מכתבי עברית (וינה, 1868).

69. דוד קארו, ברית אמת (קונסטאנטינה [נדסאו], תק"פ), עמ' ג"כ, תישעה מיכתבים כתובים בידי אמיתי אל עובדיה.

70. ראה בסיפרו של יהודה דוד אייזנשטיין, אוצר מסעות, קובץ תיורים של נוסעים יהודים בארץ ישראל, סוריא, מצרים וארצות אחרות (תל-אביב, תשכ"ט; מהר' צילום).

71. שמואל רומאנילי, משא בערב (ברלין, תקנ"ב). ועיין במאמרי "ספרות המסעות כסוגה ספרותית בהשכלה העברית: משא בערב" לשמואל רומאנילי, מגוון, מחקרים בספרות העברית ובגילוייה האמריקניים (לוד, תשמ"ח), עמ' 299-321.

נדרש לקונוונציות סיפרותיות של הז'אנר האירופי, כשהוא מתמקד במטרותיו המוצהרות של הז'אנר: לחנך ולבדר. הוא מראה את כוחו בתיאורים ססגוניים ורביי-עניין של המסעות, האישים, המקומות והאירועים שנקלע אליהם.

היה זה אייכל אשר פירסם לראשונה תיאור מסע אותנטי בהמאסף, שאפשר לייחס אותו לז'אנר המודרני הזה. סיפור מסעות זה נקרא 'אגרות יצחק אייכל' והוא נושא אופי דידאקטי-חינוכי, תכונה המציינת את סיפרי המסעות האירופיים של שנות ה-80. תיאור מסע זה של עורך המאסף ואחד מראשי ההשכלה העברית בגרמניה כתוב בסיגנון אפיסטולארי.⁷²

אייכל היה איפוא מראשי המחדשים באימוץ סוגות והיה הסופר העיקרי שתרם לרוב להתדרת הז'אנרים האירופיים לסיפרות העברית באותה תקופה. הוא גם הביא לסיפרות העברית את הביוגרפיה המודרנית הראשונה שעסקה בתולדות חייו של משה מנדלסון. הביוגרפיה נדפסה תחילה בהמשכים בהמאסף ואחר-כך הופיעה בספר תולדות רבנו החכם משה בן מנחם.⁷³ כפי שראינו לעיל, היו 'המאספים' – עורכי המאסף וסופריו – מעוניינים ביותר בז'אנר מרכזי זה, והם הביעו את תפיסת הז'אנר על-פי קונוונציות סיפרותיות שרווחו בסיפרות האירופיות וכן את מטרתו של הז'אנר. כבסיפרות האירופיות, טען מחבר הביוגרפיה העברית הראשונה, כי מטרתו של הז'אנר היא כפולה: להביא תועלת ולחנך. אך המשכיל העברי מוסיף גם מטרה משכילית-עברית ייחודית: להביא כבוד לעם היהודי.⁷⁴

כדי להגשים מטרות אלו פירסם המאסף, כאמור לעיל, סידרה של ביוגרפיות במיסגרת ז'אנר זה – על הרמב"ם, אברבנאל וחכמי ישראל נוספים.⁷⁵ ביוגרפיות אלו הביאו לפני הקורא העברי דמויות-מופת מן העבר היהודי הרחוק והקרוב ואף תיארו את גיבורי ההשכלה, כמנדלסון בזמנו, כמנהיג תרבות ורוח, שבעיקבותיו יש ללכת.

בתקופה יותר מאוחרת התגבשה הסוגה של האוטוביוגרפיה העברית המודרנית, שהיסוד הווידיאו-דהתי אינו משמש מאפיין מרכזי שלה. גם לז'אנר זה זיקות פנימיות לסיפרות היהודית לדורותיה, כגון לצוואה היהודית המסורתית, אך גם להתפתחות הז'אנר האירופי ולהופעת אוטוביוגרפיות חשובות כגון הווידיויים לז'אן ז'אק רוסו והאוטוביוגרפיה של שלמה מיימון. הדגם המרכזי לאוטוביוגרפיה המאוחרת הוא אביעזר של גינצבורג. אוטוביוגרפיה זו מספרת על התבגרותו של צעיר יהודי ועל חייו על רקע תיאור חיי המישפחה והתברה היהודית בזמנו.⁷⁶ היא מתעדת את תהליך

72. איצק אייכל, 'אגרות יצחק אייכל', המאסף, ב' (תקמ"ה), עמ' קט"ד-קכ"א, קל"ז-קמ"ב.

73. יצחק אייכל, תולדות רבנו החכם משה בן מנחם. ועיין במאמרי 'הז'אנר של הביוגרפיה בסיפרות ההשכלה העברית בגרמניה: משה מנדלסון כדמות היהודי החרש במודל ביוגרפי של יצחק אייכל', בצרוך, י', עמ' 118-128.

74. המאסף, א' (תקמ"ד), עמ' ל'.

75. ראה פירוט בהערה 33. וראה מאמרי 'הביוגרפיה כז'אנר בהשכלה: דמותו של יצחק אברבנאל

כמשכיל המגשר בין שתי תרבויות', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ט"ז (תשנ"ו), עמ' 73-86.

76. שלמה מימון, ספר חיי שלמה מימון (תל-אביב, תשי"ג), בתרגומו של י. ל. ברוך. הופיע לראשונה

ההתמשפלות שעבר הגיבור האוטוביוגרפי הצעיר בתקופת ההשכלה. הז'אנר משמש לא רק לתיאור דרך גידולו, אלא בעיקר ללמד לקח ולהורות לדורות הבאים שלא לשנות בדרכי הכותב. הוא מתאר את תהליך ההתוודעות של הצעיר אל עצמו וגיבוש הכרתו כיהודי, כמשכיל וכאומן יוצר. גם בז'אנר זה נדרש המחבר לקונוציות הסיפורתיות כשהוא שם את הדגש על הפרט ועל האמת – הצגת האמת ולוא גם אינה מחמיאה לכותב. מטרתה של האוטוביוגרפיה היא להביא תועלת לקורא, באופן אישי, ולחברה באמצעות הביקורת החברתית המצוייה בה.

ז'אנר חשוב אחר שפָּרַח בתקופת הנאורות האירופית היה האוטופיה. כמה סופרים עבריים נדרשו לסוגה זו שאיפשרה להם להינשא על כנפי הדימיון ולצייר לעצמם תמונת-עולם נכספת כמציאות ממשית, בעלת אופי זרבותי ורוחני נשאף ומיסגרת חברתית חדשה. הז'אנר היתודי הזה איפשר לסופרים המשתמשים בו לא רק לבקר מציאות קיימת, אלא להציע ולהתוות מציאות כממשות קיימת תוך תיאור מיבנה חברתי נשאף כאילו הוא קיים בהווה הסיפורי. באגרות משלם⁷⁶ הנוכרות, שכתב אייכל, יש זיקה מסוימת לאוטופיה, עם הצגת מודלים אוטופיים לקיום הדת היהודית ולחיי החברה והתרבות.⁷⁷ הציור האוטופי נעשה יותר ממשי בחיבור דברי ריבות לסאטאנוב.⁷⁸ לאחר הפולמוס הדתי (ראה לעיל) יוצא המלך כאמור בהכרזה על חירות הדת והמחשבה ותופש הביטוי, ומכריז על שורה של תקנות בחינוך היהודי ברוח ההשכלה וכן על שינויים במיבנה הקהילה היהודית. כך מצייר סאטאנוב את יהדות העתיד, שההשכלה שאפה לממשה, כמציאות קיימת. קרוב לוודאי שהשימוש העברי באוטופיה נוסה יותר לכיוון 'המודאלי' מאשר הז'אנרי.

ז'אנרים אלה משקפים השפעה אירופאית חזקה, בשילוב עם זיקה איתנה לסיפורת

בגרמנית בשנת 1792. תירגום קודם לעברית נעשה בידי י. ח. טביוב, ויצא בשם תולדות שלמה מימון (ורשה, תרנ"ט). J.-J. Rousseau, *Les Confessions*, (Paris, 1962). מהדורה עברית: ז'אן ז'אק רוסו, וידויים [מג'ניבה עד פאריס (תל-אביב, 1955)]. מרדכי אהרון גינצבורג, אביעזר (וילנה, תרכ"ד). וראה מאמריו "למהותה של האוטוביוגרפיה העברית: עיון באביעזר" למרדכי אהרון גינצבורג, הדואר, ס"ב, גל' יי (כ"ט טבת, תשמ"ג), עמ' 156-157; "החיים כמשל" – סוגיות באוטוביוגרפיה הידאקטית: עיון באביעזר" למ. א. גינצבורג, עיונים בחינוך, 41 (אלול תשמ"ה), עמ' 167-176.

77. יצחק אייכל, "אגרות משלם בן אוריה האשתמועי", המאסף, ו' (תק"ץ), עמ' ל"ח-נ, פ', פ"ה, קע"א-קע"ו, דמ"ה-רמ"ט. וראה מאמרי "מודלים אוטופיים של יהדות העתיד בחזונו של יצחק אייכל: עיון באוטופיה כסוגה בספרות ההשכלה העברית", תרביץ, ס"א, ג"ד (תשנ"ב), עמ' 545-562.

78. יצחק סאטאנוב, דברי ריבות א'; ב', (ברלין, תק"ס?). וראה מאמריו "דברי ריבות" ליצחק סאטאנוב כאוטופיה משכילית: העתיד במסווה העברי", הדואר, ס"ט, גל' ז' (י"ז כסליו, תש"ן), עמ' 14-16; גל' ח' (כ"ד כסליו, תש"ן), עמ' 20-22; "האוטופיה כסוגה בספרות ההשכלה: דברי ריבות" ליצחק סאטאנוב, דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, ב' (ירושלים, תש"ן), עמ' 73-80; "האוטופיה בספרות ההשכלה העברית: דמות היהדות המודרנית בחזונו האוטופי של יצחק סאטאנוב", מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, 35 (סתיו/חורף, תשנ"ב), עמ' 130-119.

הדורות, שהתבטאה בצייבון עברי מובהק. וכאמור, הסופרים נדרשים לקונוונציות הסיפרותיות שהיו מקובלות בסיפרות האירופיות.

בנוסף לסוגות הנזכרות היו גם סוגות נוספות שלא עסקתי בהן, כגון במיסגרת הדרמה: המחזה האליגורי והדרמה התנכית. סופרי ההשכלה ערכו ניסיונות סיפרותיים בדרמה לענפיה השונים, מן המחזות האליגוריים של משה חיים לוצאטו ושלום הכהן ועד הדרמות התנכיות הפיוטיות של דוד פראנקו מנדיס ויוסף האפרתי. סוגות אלו מצריכות עיון נפרד.

ה ר ו מ א ן הופיע בסיפרות העברית באיחור מה, בהשוואה לז'אנר האירופי – במחצית המאה הי"ט, עם פירסום אהבת ציון לאברהם מאפו (בתרי"ג). ואילו ה ס י פ ו ר הקצר התפתח אף הוא מניסיונות של אידיליות סיפוריות בהמאסף, לסיפוריו של שמואל צהלין בשלמה מול אדר (תקע"ד), ועד סיפוריהם של יהודה ליב גורדון, פרץ סמולנסקיך ואחרים במחצית השנייה של המאה הי"ט. התגבשותן של צורות סיפרותיות אלו ואחרות מציינת את סיפרות ההשכלה במאות הי"ח והי"ט.

בפיתוח הז'אנרים הסיפרותיים מימשה ההשכלה העברית את אחת משאיפות האידיאולוגיה שלה, דהיינו: לגבש את התרבות היהודית וסיפרותה על-פי קווי האסתטיקה של הציוויליזציה המערבית ולקרב אותן לתרבות האירופית. עם זאת, לא התנכרה ההשכלה העברית למורשת התרבות והיצירה של הקורפוס היהודי. כך, למשל, עדים אנו באותה תקופה להופעתם של חיבורים רבים שנכתבו בידי המשכילים בנושאי ה מ ו ס ר, במתכונת סיפרות המוסר המקובלת. בבחירת נושא המוסר לא רק המשיכו את המגמה היהודית אלא גם התאימו את עצמם לנושא שכית בסיפרות האירופית בת-הזמן. הכותר ספר המידות, לדוגמה, ודוקי, היה נפוץ למדאי והופיע בכיתביהם של יצחק סאטאנוב, נפתלי הירץ ויזל ומנדל לפין ואחרים.⁷⁹ היבט זה של שלימוש רוצף בז'אנר מקובל בסיפרות העברית לדורותיה מציין, איפוא, את מגמת המשכילים של סיפרות ההשכלה ביחס לסיפרות הדורות ולא את שינוי הכיוון המוחלט, כפי שנחפס על-ידי קורצווייל, למשל.⁸⁰ נטייה זו של המשכילים לעיסוק בצורות ובסיגנונות סיפרותיים המקובלים במסורת היהודית נמשכה בתקופה הראשונה של ההשכלה העברית בגרמניה. אלינכון יש בתופעה זו כדי להעיד, כי המשכילים העבריים ביקשו להמשיך את זיקתם אל מורשת הדורות, ובוודאי לא הייתה כוונתם לנתק את קשריהם עם תרבות העבר.

79. יצחק סאטאנוב, ספר המדות (ברלין, תקמ"ד); נפתלי הירץ ויזל, ספר המדות (ברלין, 1785); מנחם מנדל לפין, ספר חשבון הנפש (ורשה, 1852; יצא לראשונה ב-1808).

80. ב. קורצווייל, ספרותנו החדשה – המשך או מהפכה? (ירושלים ותל-אביב, תש"ך).

הז'אנרים האלה נועדו לשרת את מטרת ההשכלה, לקדם את האידיאולוגיה שלה ולסייע בפיתוח התרבות העברית והסיפור העברית המתחדשות. השימוש בז'אנרים החדשים והמחודשים פתח אופקים נרחבים לפני הסיפור העברית המתחדשת ופרש לפניה צורות-מבע חדשות. מיגוון הצורות הסיפוריות החדשות הלם מבחינה צורנית ותוכנית את ניסיונותיה של ההשכלה ליצור צורות-תרבות ומיסגרות-חברה חדשות. ויותר מכול, הז'אנרים הללו ביטאו את רוח התקופה החדשה.

באמצעות הז'אנר של הביוגרפיה מציגים סופרי ההשכלה אישי מופת שאישיותם משקפת ומדגימה את רעיונות ההשכלה – כדגם שיש ללכת בעיקבותיו. בז'אנר של האוטופיה מודגמים דפוסי חיים חדשים ודמות עולם חדשה ו...אמיצה כממשות ריאליסטית חיה וקיימת שבוודאי היא ניתנת להגשמה. הסאטירה מוקיעה את התופעות השליליות, הצביעות, הרקב והכוזב המאפיינים לרעתה את חיי החברה ואת עולמם-הישן, והיא מבקשת לקדם את החדש. 'שיחות המתים' מעלות דמויות קלאסיות מעולם הנשייה של היהדות ומעצמות אותן עם דמויות רבנים בני-הזמן. בכך נמצאת היהדות הקלאסית נענית לצו-הקריאה של ההשכלה, מתמודדת עם שאלות-השעה ונמצאת תומכת בהשכלה ומטיפה לה. המשל לימד לקח מוסרי וחברתי, הוקיע חולשות אנוש, וחתר לאיתור האמת האוניוורסאלית. הפולמוס הדתי המחודש הציג את התמודדותה של היהדות המתחדשת עם יריביה להשקפה דתית בזירת האמונות והדיעות האירופית. הפתיחה האפיסטולארית הוסיפה מימד של מיידיות ואוטנטיות למציאות הסיפורית המופצת, ועידנה את המבע האישי בתיקשורת, אך היא שימשה בעיקר את הסאטירה. הדיאלוגים שיקפו את השאיפה לדרושיה, החלפת דיעות והתמודדות רעיונית. ואילו סיפורת המסעות הביאה את הקורא היהודי לאוכלוסייה יהודית אקזוטית ביבשת רחוקה בהדגישה את האחוה היהודית מחד גיסא ואת הצורך בהשכלה מאידך גיסא.

לסיום אציין, כי עבודתנו במיפוי הז'אנרים החדשים והמחודשים בהשכלה העברית מסייעת לנו גם לתחום את תחומה הפותח של הסיפור העברית החדשה. הנחתנו היא, שהמודרניזם בסיפור העברית החל במעבר מן הסיפור העברית המסורתית, סיפורת הדורות, אל הסיפורת 'החדשה'. כך אפשר לומר, שהסיפור העברית החדשה – מונח הדורש הגדרה – החלה עם חדירתם של ז'אנרים סיפוריים אירופיים לתוכה. השינוי בסוגות הסיפוריות, למשל, או באסטיטיקה הסיפורית, מייצג תפנית סיפורית מהותית שנתייחס אליה כאל המודרניזם. נושא זה יידון בהזדמנות אחרת.⁸¹

81. בעניין המודרניזם העברי בתקופת ההשכלה השלמתי כמה מאמרים. ראה Moshe Pelli, "Criteria of Modernism in Early Hebrew Haskalah Literature," *Jewish Education and Learning* (Switzerland, 1994), pp. 129-142. וכן שני מאמרים, בעברית ובאנגלית, על ראשיתה של ההשכלה העברית: "When Did Haskalah Begin? Establishing the Beginning of Haskalah Literature and the Definition of Modernism", שייכלל בקובץ על ההשכלה בעיקבות כנס שנערך במרכז ללימודים עבריים באוקספורד על הנושא 'פרספקטיוות חדשות על ההשכלה' בקיץ 1994. המאמר העברי בנושא זה, "לקביעת ראשיתה של סיפורת ההשכלה העברית ובחינת המודרניזם", יירפס בספר היובל ליצחק ברזילי.